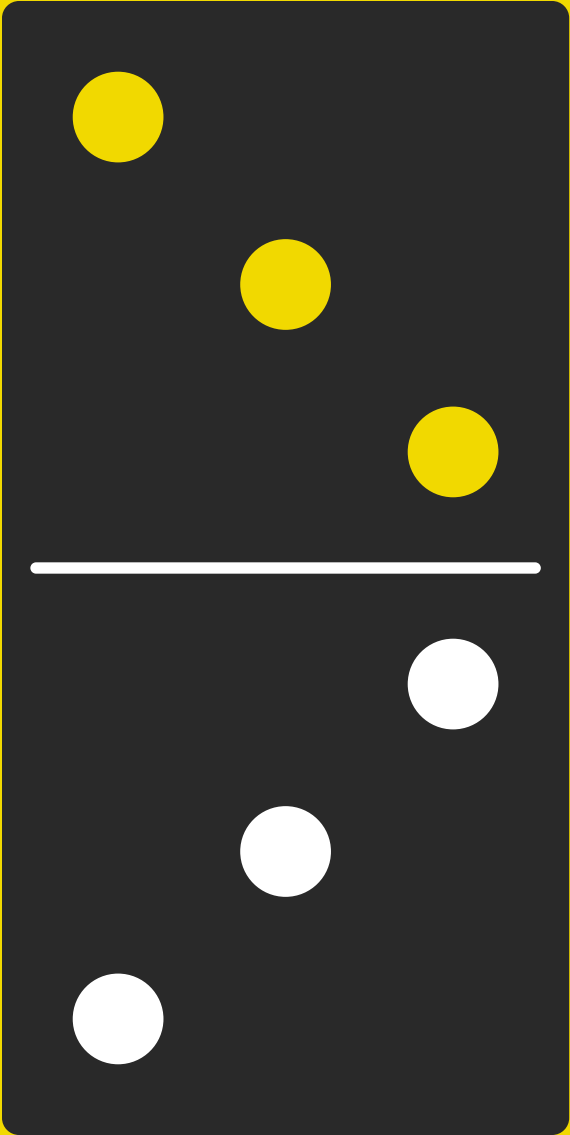

**3ο ΔΙΕΘΝΕΣ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΩΝ
NTOMINO**

**3rd INTERNATIONAL YOUNG ARTISTS ´ WORKSHOP
DOMINO**

**ΠΑΡΑΛΛΗΛΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
PARALLEL PROGRAMME**

biennale: 3

**3η ΜΠΙΕΝΑΛΕ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΤΕΧΝΗΣ
ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
3ο ΔΙΕΘΝΕΣ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟ ΝΕΩΝ
ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΩΝ**

**ΚΡΑΤΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ
ΤΕΧΝΗΣ**

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ

Πρόεδρος Κατερίνα Κοσκινά

Αντιπρόεδρος Αναστασία Σαλή

Γραμματέας Αρσέν Καλφαγιάν

Μέλη Μανόλης Γιανναδάκης,
εκπρόσωπος του ΕΕΤΕ
Μαθίλδη Καραάσσο-Καββασιάδη
Χάρης Σαββόπουλος
Μάτα Τσολοσιδή-Ζησιάδου
Θεόδωρος Φιλάρετος

ΔΗΜΟΣ ΠΑΥΛΟΥ ΜΕΛΑ

Δήμαρχος Διαμαντής Παπαδόπουλος

Πρόεδρος Δημοτικής Κοινωφελούς

Επιχείρησης «ΙΡΙΣ» Δημήτρης Ασλανίδης

ΠΑΡΑΓΩΓΗ

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ - ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ

Κατερίνα Κοσκινά

ΥΠΕΥΘΥΝΗ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΡΓΟΥ

Αθηνά Ιωάννου

ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΕΡΓΟΥ

KPMG ΣΥΜΒΟΥΛΟΙ ΑΕ

Κώστας Βλάχος

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ-ΣΥΝΤΟΝΙΣΜΟΣ

Αρετή Λεοπούλου

Θοδωρής Μάρκογλου

ΤΕΧΝΙΚΗ ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗ

Γιώργος Ευσταθουλίδης

Κώστας Κοσμίδης

M-SPIRIT

ΔΗΜΟΣΙΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ - ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ

Χρύσα Ζαρκαλή

ΥΛΙΚΟ - ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑΚΗ

ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗ ΔΗΜΟΣΙΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ

Κλειώ Γούσιου

ΓΡΑΦΕΙΟ ΤΥΠΟΥ - ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗΣ

Μελίνα Μελικίδου

**ΔΙΕΘΝΕΙΣ ΣΧΕΣΕΙΣ - ΓΡΑΦΕΙΟ
ΦΙΛΟΞΕΝΙΑΣ**

Αθηνά Ιωάννου

Γεωργία Λίλη

**ΔΙΕΘΝΕΣ ΓΡΑΦΕΙΟ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ &
ΠΡΟΒΟΛΗΣ**

Calum Sutton PR LTD

**ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ - ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ
ΕΘΕΛΟΝΤΙΣΜΟΥ & ΠΡΑΚΤΙΚΗΣ
ΑΣΚΗΣΗΣ**

Χριστίνα Πλευρίτου

ΛΟΓΙΣΤΗΡΙΟ

Δώρα Καϊπη

Αρετή Καραβασίλη

Μαρία Πούρνου

ΕΘΕΛΟΝΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ – ΠΡΑΚΤΙΚΗ

Φοίβος Κουκόπουλος

Φωτεινή Λογοθετίδου

Γλυκερία Μαυρίδου

Ελένη Τσιμίδου

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

ΠΑΡΑΓΩΓΗ

Κρατικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ

Αρετή Λεοπούλου

Θοδωρής Μάρκογλου

Κλεονίκη Χριστοφορίδου

ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙΣ

Γιώργος Χρηστίδης

ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ

ΓΡΑΦΙΚΗ ΕΠΕ

ΕΚΤΥΠΩΣΗ- ΒΙΒΛΙΟΔΕΣΙΑ

ΚΕΘΕΑ ΣΧΗΜΑ & ΧΡΩΜΑ

Ευχαριστίες

Stephanie Bertrand

Στέλα Αναστασάκη

Ζωή Καρακώστα

Μαρία Κενανίδου

Δημήτρης Κούρτζας

Μάκης Μαριάδης

Δημήτρης Μιχάλαρος

Χρήστος Μπάρμπας

Χρύσα Παπαδοπούλου

Γιώργος Τσάρας

Αλίκη Τσιρλιάγκου

Λυδία Χατζηϊακώβου

Έλλη Χρυσίδου

**3rd THESSALONIKI BIENNALE OF
CONTEMPORARY ART
3rd INTERNATIONAL YOUNG ARTISTS'
WORKSHOP**

**STATE MUSEUM OF CONTEMPORARY
ART
BOARD OF TRUSTEES**

President Katerina Koskina

Vice President Anastasia Sali

Secretary Arsen Kalfayan

Members Theodoros Filaretos
Matthildi Karasso-Kavvasiadi
Harris Savvopoulos
Mata Tsolozidi-Zissiadou
Manolis Yiannadakis,
representative of the Chamber
of Fine Arts of Greece

MUNICIPALITY PAVLOS MELAS
Mayor Diamandis Papadopoulos
**President of the Municipal Social
Welfare Organisation "IRIS"**
Dimitris Aslanidis

PRODUCTION

DIRECTOR - PLANNING
Katerina Koskina

PROJECT MANAGER
Athina Ioannou

**PROJECT MANAGEMENT
CONSULTANTS**
KPMG ADVISORS S.A.
Kostas Vlahos

CURATORS - COORDINATORS
Areti Leopoulou
Thodoris Markoglou

TECHNICAL SUPPORT
Yiorgos Efstathoulidis
Kostas Kosmidis
M-SPIRIT

**PUBLIC RELATIONS –
COMMUNICATION**
Chrysa Zarkali

**SUPPLIES & PR SECRETARIAL
SUPPORT**
Cleo Gousiou

**PRESS OFFICE - ADMINISTRATION
P.A.**
Melina Melikidou

**INTERNATIONAL RELATIONS –
GUESTS' OFFICE**
Athina Ioannou
Georgia Lili

**INTERNATIONAL COMMUNICATION &
PROMOTION OFFICE**
Calum Sutton PR LTD

**SECRETARY - VOLUNTEERS'
PROGRAMME & INTERNSHIPS**
Christina Plevritou

ACCOUNTANTS' DEPARTMENT
Dora Kaipi
Areti Karavassili
Maria Pournou

VOLUNTEERS – INTERNS
Foivos Koukopoulos
Fotini Logothetidou
Glykeria Mavridou
Eleni Tsimidou

CATALOGUE

PRODUCTION
State Museum of Contemporary Art

EDITORS
Areti Leopoulou
Thodoris Markoglou
Kleoniki Christoforidou

TRANSLATIONS
Giorgos Christides

DESIGN
GRAFIKI LTD

PRINTING AND BINDING
KETHEA SCHEMA & CHROMA

Acknowledgements
Stela Anastasaki
Christos Barbas
Stephanie Bertrand
Lydia Chatziakovou
Elli Chrysidou
Zoe Karakosta
Maria Kenanidou
Dimitris Kourtzas
Makis Mariadis
Dimitris Mihalaros
Hrisa Papadopoulou
George Tsaras
Aiki Tsirliagou

Οι πολίτες των δυτικών συνοικιών και της Θεσσαλονίκης αγκάλιασαν στην ολότητα του το 3ο Διεθνές Εργαστήρι Νέων Καλλιτεχνών, το οποίο πραγματοποιήθηκε στο πρώην στρατόπεδο Παύλου Μελά. Τέτοιου είδους εκδηλώσεις αποδεικνύουν με περίτρανο τρόπο την ανάγκη αξιοποίησης χώρων, όπως είναι τα πρώην στρατόπεδα, προς όφελος των πολιτών. Η πολυπολιτισμικότητα, η συγκέντρωση ιδεών, κουλούρας, καλλιτεχνικών οραμάτων και εμπνευσμένων έργων, δείχνουν το δρόμο στη νέα εποχή των δυτικών συνοικιών, στην εποχή που θα παίξουν αποφασιστικά πρωταγωνιστικό ρόλο στα δρώμενα της πόλης.

Προάγουμε τον πολιτισμό, όντας κομμάτι της ποιότητας ζωής των κατοίκων, με πλούσιες εκδηλώσεις και στρατηγικό οδηγό τη Μονή Λαζαριστών. Στηρίζουμε τους καλλιτέχνες, τους διοργανωτές, τους εμπνευστές και τους συμμετέχοντες σε εγχειρήματα όπως η Μπιενάλε, η οποία αποτελεί θεσμό για την πόλη της Θεσσαλονίκης και ευελπιστούμε κάθε χρόνο να παρακολουθούμε αξιόλογα δρώμενα και νέες πρωτοβουλίες.

Διαμαντής Παπαδόπουλος

Δήμαρχος Παύλου Μελά

The people of Thessaloniki in general and the city's western districts in particular wholeheartedly embraced the 3rd International Young Artists' Workshop, which took place in the premises of the former Pavlos Melas military camp. Initiatives of this kind serve as tangible proof of the need to use areas such as the ones previously occupied by military camps for the benefit of citizens. Multiculturalism and the gathering of ideas, culture, artistic visions and inspired works show the way ahead toward a new era for the western districts of Thessaloniki, in a time when the area is destined to play a prominent role in the city's life.

We are determined to continue promoting culture, since it is an integral part of our citizens' quality of life, with a variety of activities and events; in this effort, Moni Lazariston is our strategic guide. We support the artists, organizers and other participants in projects such as the Biennale, which is an established institution for the city of Thessaloniki, and we are confident that we will be able to attend more noteworthy events and new initiatives in the following years.

Diamandis Papadopoulos

Mayor of Pavlos Melas

Η Μπιενάλε Σύγχρονης Τέχνης Θεσσαλονίκης φιλοδοξεί να αποτελέσει θεσμό με σκοπό την ενεργό συμμετοχή και μελέτη της σύγχρονης τέχνης διεθνώς, και ειδικότερα για τις διοργανώσεις 2011, 2013 και 2015, στην περιοχή της Μεσογείου. Παράλληλα, με τον εντοπισμό ομοιοτήτων και διαφορών στη Μεσόγειο και την ανάδειξη του ρόλου της ως αναφοράς και ως κοινής μήτρας, η Μπιενάλε επιδιώκει την προβολή της ιστορίας και της πολιτισμικής ταυτότητας της πόλης στην οποία διεξάγεται. Η Θεσσαλονίκη είναι μια πόλη-ζωντανό μουσείο με εμφανείς μαρτυρίες της αραγούς ιστορίας της από την βαθειά αρχαιότητα μέχρι σήμερα. Ίσως μάλιστα εξαιτίας αυτού του ιστορικού πλούτου να επαναπαύτηκε για κάποιο διάστημα ναρκισσιστικά στο παρελθόν της, ασχολούμενη λιγότερο με το παρόν και το μέλλον της. Για το λόγο αυτό, κρίνουμε ότι το άνοιγμά της στο σύγχρονο κόσμο, με όχημα στη συγκεκριμένη περίπτωση την καλλιτεχνική έκφραση, είναι επιβεβλημένο, χρήσιμο και μας αφορά όλους. Με αφετηρία την 3η Μπιενάλε, η έρευνα θα επικεντρωθεί στη σύγχρονη καλλιτεχνική παραγωγή στη Μεσόγειο και ειδικά σε περιοχές που η συμμετοχή τους στο εικαστικό γίγνεσθαι είναι ανεπαρκώς γνωστή ή άγνωστη. Στόχος της οργάνωσης είναι η υπενθύμιση των παλαιών και σύνθετων σχέσεων που συνδέουν τις χώρες της περιοχής και η συγκριτική ανάγνωση του παρόντος με το παρελθόν, αφού ο χαρακτήρας της θα είναι διευρυμένος, διαθεματικός, διαπολιτισμικός και διεπιστημονικός, γεγονός που τονίζεται από τις ξεχωριστές εκθέσεις των 5Μ, ανάλογες με την επιστήμη, την περίοδο και τις δραστηριότητες που υπηρετεί το καθένα από αυτά, καθώς και από τον πλούτο και το εύρος του παράλληλου προγράμματος και των φιλοξενουμένων δράσεων.

Η αναζωπύρωση του διαλόγου και της επικοινωνίας με τις χώρες της Μεσογείου, παράλληλα με την προβολή της νέας ταυτότητας της πόλης, είναι λοιπόν ο πρωταρχικός στόχος της Μπιενάλε Σύγχρονης Τέχνης της Θεσσαλονίκης. Η διασπορά της στον αστικό πυρήνα της πόλης, η αξιοποίηση μουσείων και μνημείων όλων των ιστορικών περιόδων και η δημιουργία ενός προσβάσιμου δικτύου χώρων και έργων δεν επιδιώκουν μόνο την ανάδειξη του πολιτισμού αλλά και των δυνατοτήτων της πόλης.

Σ' αυτούς τους στόχους πιστεύω πως ανταποκρίνεται με συνέπεια το Διεθνές Εργαστήριο Νέων Καλλιτεχνών, το οποίο πραγματοποιήθηκε για τρίτη φορά, με την πολύτιμη αρωγή του Δήμου Παύλου Μελά, στο ομώνυμο στρατόπεδο. Το φετινό workshop είχε ως σκεπτικό την έννοια του «NTOMINO». Πρόκειται για μια έννοια που χρησιμοποιείται για να καταδείξει φαινόμενα αλληλένδετων και συνεχόμενων οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών εξελίξεων, όπως συμβαίνει τις τελευταίες δεκαετίες στην Ευρώπη ή τη Βόρεια Αφρική αλλά και στις χώρες του αραβικού κόσμου.

Για τρεις εβδομάδες επτά καλλιτέχνες από την ευρύτερη περιοχή της Μεσογείου φιλοξενήθηκαν, ξεναγήθηκαν στην πόλη και εργάστηκαν για να δημιουργήσουν έργα που θα μείνουν στη Θεσσαλονίκη και ειδικότερα στις συλλογές του ΚΜΣΤ. Ακολούθησε η έκθεση των έργων και η έκδοση του παρόντος καταλόγου.

Χαιρόμαστε που οι στόχοι της Μπιενάλε και το έργο που παράχθηκε από το Εργαστήριο συνάδουν, και ευχαριστούμε όλους τους συμμετέχοντες και ειδικότερα τους δύο επιμελητές του εργαστηρίου, κκ. Αρετή Λεοπούλου και Θοδωρή Μάρκογλου, και τους επτά καλλιτέχνες κκ. Δημήτρη Αμελαδιώτη, Ελίνα Ιωάννου, Nadia Ayari, Sirine Fattouh, The Fleetgroup, Andre Goncalves, Nader Sadek.

Κατερίνα Κοσκινά

Πρόεδρος του ΔΣ του Κρατικού Μουσείου Σύγχρονης Τέχνης
Διευθύντρια της 3ης Μπιενάλε Σύγχρονης Τέχνης Θεσσαλονίκης

The Thessaloniki Biennale of Contemporary Art aspires to be an institution that will study and actively participate in the international art scene and showcase the role and cultural identity of the city of Thessaloniki. Taking the 3rd Biennale as a starting point, the research focuses on the modern artistic production in the Mediterranean, especially in regions whose contribution to the art scene is not well (if at all) known. This event will allow us to examine the present in comparison to the past, due to its broader, inter-thematic and interdisciplinary character set off by the separate exhibitions of the museums and by the breadth and content of the parallel program. Thessaloniki is a living, breathing city-museum, boasting an array of prominent testaments of its long, uninterrupted history that stretches back to antiquity. Possibly due to this rich cultural past, the city narcissistically rested on the laurels of its past, neglecting its present and future. For this reason, opening up the city to the modern world, in this case through artistic expression, is a goal worth the effort of each and every one of us.

The Thessaloniki Biennale of Contemporary Art primarily aims to reinvigorate the dialogue and communication with the Mediterranean countries, as well as to showcase the new identity of the host city. By dispersing the Biennale throughout the urban nucleus of the city and by taking advantage of its museums and monuments, an accessible network of venues and artworks is formed, highlighting the wealth and potential of the city.

I believe that the International Young Artists Workshop, which was held for the third consecutive year at the “Pavlos Melas” military camp, with the valuable assistance of the Municipality of Pavlos Melas, faithfully served these goals. This year's workshop focused on the concept of “DOMINO”. This concept is used to describe interlinked events and chain reactions connected to political, social and economic developments, illustrated in the past decades in Europe, Northern Africa and the Arab World.

For three weeks, seven artists from the wider Mediterranean region were hosted in and given guided tours of the city of Thessaloniki, working on projects that will remain in the city as part of the collections of the State Museum of Contemporary Art. Upon completing their projects, the artists' works were exhibited and then included in this catalogue.

We are pleased that the works produced by the Workshop were compatible with the goals of the Biennale and we wish to express our thanks to all participants; especially to the two curators of the workshop, Mrs. Areti Leopoulou and Mr. Thodoris Markoglou, and to the seven artists, Dimitris Ameladiotis, Elina Ioannou, Nadia Ayari, Sirine Fattouh, The Fleetgroup, Andre Goncalves and Nader Sadek.

Katerina Koskina

President of the Board of Trustees of the State Museum of Contemporary Art
Director of the 3rd Thessaloniki Biennale of Contemporary Art

Ένα εργαστήριο αναφέρεται σε ένα φαινόμενο: το Διεθνές Εργαστήριο Νέων Καλλιτεχνών, που πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο της 3ης Μπιενάλε Σύγχρονης Τέχνης της Θεσσαλονίκης, είχε ως κεντρική του θεματική το φαινόμενο ντόμινο. Όταν μας προτάθηκε να αναλάβουμε το εργαστήριο αυτό, γνωρίζαμε ήδη πως ακριβώς θέλαμε να διαμορφωθεί.

Σε μια χώρα, όπου όλα μοιάζουν οριακά και εύθραυστα, το φαινόμενο ντόμινο και η συγκυρία της παραγωγής μιας Μπιενάλε ήρθαν και έδεσαν. Γνωρίζαμε εξ αρχής ότι είχαμε την τύχη να διαθέτουμε προϋπολογισμό, συνεργάτες, χώρο εργασίας και κατόπιν έκθεσης, οπότε και ακολουθήσαμε συγκεκριμένες διαδικασίες για τη διαμόρφωση και τη λειτουργία του εργαστηρίου.

Οι αποφάσεις

Το εργαστήριο διαμορφώθηκε, πρωτίστως, βάσει μιας σειράς επιμελητικών αποφάσεων, τις οποίες εκθέτουμε και επεξηγούμε παρακάτω:

1. Να επιλέξουμε επτά καλλιτέχνες, επειδή είναι ένας «καθαρός» αριθμός για τη λειτουργία μιας ομάδας.
2. Η επιλογή καλλιτεχνών να γίνει μέσω έρευνας και αναζήτησης στο διαδίκτυο.
3. Οι καλλιτέχνες να προέρχονται από διαφορετικές χώρες: Πορτογαλία, Τυνησία, Αίγυπτο, Λίβανο, Κύπρο, Ελλάδα, Γεωργία, ώστε να διαγράφεται νοητά ένα τόξο γύρω από τη λεκάνη της Μεσογείου.
4. Οι συμμετέχοντες να λάβουν πληρωμή, τόσο για την παραγωγή του έργου τους (που πλέον αποτελεί μέρος της συλλογής του ΚΜΣΤ) όσο και για την εργασία τους κατά το διάστημα της διαμονής τους.
5. Να παραμείνουν στην πόλη για το διάστημα τριών εβδομάδων, ώστε να έχουν επαρκή χρόνο να γνωρίσουν την πόλη και να ετοιμάσουν τα έργα τους¹.
6. Να εμπλακούν οι φιλοξενούμενοι με άλλους φορείς της πόλης προκειμένου να αφουγκραστούν τον τόπο και τον πολιτισμό του, όπως μεταξύ άλλων και με το Δήμο Παύλου Μελά που παραχώρησε τις αποθήκες όπου πραγματοποιήθηκε το εργαστήριο και η έκθεση, σε μια περιοχή μακριά από το κέντρο της πόλης.
7. Η συνεργασία επιμελητών με τους καλλιτέχνες να είναι συνεπής, γόνιμη, συμβουλευτική, ωστόσο όχι παρεμβατική, κατά τη διαδικασία δημιουργίας των έργων.

Οι παραπάνω αποφάσεις ήταν αποτέλεσμα της πεποίθησης ότι η τέχνη δεν είναι αποκομμένη από την πολιτική, ωστόσο ο δικός της πολιτικός χαρακτήρας ενυπάρχει στην παραγωγή της, στον τρόπο διακίνησης και πρόσληψής της².

Οι προσδοκίες

Παράλληλα υπήρχε και η προσδοκία το εργαστήριο να λειτουργήσει ως μια συντονισμένη ομάδα, στη σφαίρα τόσο της πόλης όσο και της αίσθησης μιας «οικογενειακής» εμπειρίας³. Η προσδοκία αυτή πέτυχε. Οι καλλιτέχνες συνεργαστήκαν, ενίοτε βοήθησαν ο ένας τον άλλον, και το τελικό αποτέλεσμα προέκυψε μέσα από ένα ευνοϊκό -και συνάμα ευνοημένο- περιβάλλον, παρόλη τη σαφή και αναμενόμενη διαφορετικότητα μεταξύ των συμμετεχόντων.

Τους ευχαριστούμε όλους για την ανταπόκριση και πάνω από όλα για την επιβεβαίωση της πεποίθησής μας ότι, με όρους αλληλοσεβασμού, μια κοινότητα μπορεί να λειτουργήσει ακόμη και ιδανικά.

Συνέβη εντέλει ένα ντόμινο αλληλοκατανόησης, μοιράσματος της δημιουργικής χαράς ή και της ανασφάλειας, και «γεροδεμένης» επικοινωνίας σε κάθε επίπεδο, ακόμη και στις στιγμές της παραγωγής που τα πράγματα υπήρξαν δύσκολα.

Ίσως για το λόγο αυτό να πιστεύουμε, άλλωστε, ότι οι αλλαγές που συμβαίνουν (ήδη) στον κόσμο της τέχνης θα οδηγηθούν νομοτελειακά προς μια κατεύθυνση: αυτήν της ηθικής διαχείρισης.

Τα έργα

Τα έργα ήταν στην πραγματικότητα το αποτέλεσμα όλης αυτής της διαδικασίας, λίγο πριν οι καλλιτέχνες αποχωρήσουν από την πόλη. Πιο συγκεκριμένα:

Nadia Ayari (Τυνισία)

Φορητές τοιχογραφίες που απεικονίζουν σύκα, το χαρακτηριστικό μεσογειακό φρούτο, τα οποία όμως, καθώς διαπερνιούνται από κλαδιά δέντρων, αποκτούν ξαφνικά σάρκα, χείλη, γλώσσα. Η καλλιτέχνης φωτογράφησε τις φορητές τοιχογραφίες της μπροστά σε τρία κτίρια της Θεσσαλονίκης, που κάποτε λειτούργησαν ως τζαμιά, θέλοντας να συμπλέξει το μεσογειακό στοιχείο με τη μουσουλμανική παράδοση της πόλης και να τονίσει ταυτόχρονα τη βία (άμεση και έμμεση) του παρελθόντος και του παρόντος της Μεσογείου.

Δημήτρης Αμελαδιώτης (Ελλάδα)

Μικρές κατασκευές, συναρμογές, συσχετίσεις αντικειμένων, μορφών και υφών. Ο Αμελαδιώτης κατασκευάζει αντικείμενα μοναδικά, τα οποία τοποθετούνται πάνω σε τραπέζι, σαν μια συγκέντρωση φαγητού σε ένα «δείπνο», στήνοντας ένα μπουφέ με μικρές και μεγάλες κατασκευές έτοιμες να συμπαρασύρουν και να καταστρέψουν η μία την άλλη σε ένα ιδιότυπο ντόμινο.

Sirine Fattouh (Λίβανος)

Παρόλο που με τον τίτλο του έργου της, *Last Supper*, βασίζεται στην παράδοση της εικονογραφίας του Μυστικού Δείπνου, η Fattouh απογυμνώνει την εγκατάστασή της από θρησκευτικά στοιχεία. Το ομοίωμά της κάθεται -μοναχικό και αποκαμωμένο- ως σύμβολο των δυσκολιών που αντιμετώπισε η καλλιτέχνης κατά την πραγματοποίηση του έργου της και τις οποίες καταγράφει στο ημερολόγιο που συμπληρώνει την εγκατάσταση. Υποβόσκει η συμβολική έννοια του θανάτου και της παραίτησης απέναντι σε πολιτικά γεγονότα που έχουν διαχρονικά στιγματίσει την πόλη (από το Παύλου Μελά, που υπήρξε στρατόπεδο συγκέντρωσης, μέχρι και τα σύγχρονα πολιτικά και κοινωνικά γεγονότα, που η ίδια κατέγραψε κατά την παραμονή της).

The Fleetgroup (Γεωργία)

Τέσσερις κίονες ιωνικού ρυθμού σε ένα αντίστροφο ντόμινο. Σε αυτήν την περίπτωση σώζεται το πάνω μέρος τους σε αντίθεση με το συνήθη τρόπο που αποκαλύπτονται στις ανασκαφές οι κίονες. Οι καλλιτέχνες της ομάδας Fleetgroup σχολιάζουν τον ιστορικό ιστό της πόλης και το αρχαίο παρελθόν της χώρας, μέσα από ένα χιουμοριστικό και ανατρεπτικό βλέμμα.

André Gonçaves (Πορτογαλία)

Από αντικείμενα και απομεινάρια μιας παλιάς παιδικής χαράς που ανακάλυψε στο στρατόπεδο Παύλου Μελά, ο Gonçaves κατασκεύασε μια μηχανή ντόμινο, αυτοματοποιημένη αλλά και απρόβλεπτη, παιχνίδι και πολιτικό σχόλιο μαζί. Μια μηχανή που επαναλαμβάνει την ίδια κίνηση μέχρι να σπάσει και να καταστραφεί: με άλλα λόγια, μια κατασκευή-ντόμινο από μόνη της.

Ελίνα Ιωάννου (Κύπρος)

Φωτογραφίες από τους δρόμους και τους τοίχους (παρόν) και από μνημεία και μουσεία της πόλης (παρελθόν) επικολλώνται πάνω σε κομμάτια από φελιζόλ και μπετόν, σαν να επρόκειτο για τα «κομμάτια» ενός παζλ που φαίνεται βαρύ και σταθερό αλλά ταυτόχρονα ετοιμόρροπο και εύθραυστο. Ένα άχρονο και άτοπο κολάζ εικόνων και όγκων, ακριβώς επειδή σκόπιμα συσκοτίζει το παρόν αλλά και το παρελθόν.

Nader Sadek (Αίγυπτος)

Ο Sadek, μετά από μια δράση στον Λευκό Πύργο με τη συμμετοχή υποστηρικτών της heavy metal μουσικής, εξέθεσε το γλυπτό-απομεινάρι της όλης δράσης. Πρόκειται για έναν καλλιτέχνη που έχει διπλή ιδιότητα, ως γλύπτης και ως performer-curator σε death metal συγκρότημα. Εκτελώντας μια «σατανιστική» τελετή πάνω στο ομοίωμα του πρώην Αιγύπτιου προέδρου Hosni Mubarak, σκοπός του είναι να σχολιάσει τις πολιτικές εξελίξεις της χώρας του και να εξευμενίσει ή να καταραστεί το δυνάστη μέσα από τα λόγια που επαναλάμβανε ο χορός μετά τον κορυφαίο, αλλά και με την ίδια την πράξη της βλάβης της προτομής του Mubarak σε μαύρο υγρό.

Αρετή Λεοπούλου, ιστορικός τέχνης – επιμελήτρια ΚΣΤΘ
Θοδωρής Μάρκογλου, ιστορικός τέχνης – επιμελητής ΚΜΣΤ

¹ Στο διάστημα αυτό οι καλλιτέχνες επισκέφθηκαν και ξεναγήθηκαν μεταξύ άλλων στο Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, στο Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού Θεσσαλονίκης, στο Εβραϊκό Μουσείο Θεσσαλονίκης και στο Μακεδονικό Μουσείο Σύγχρονης Τέχνης.

Επιπλέον στο χώρο του εργαστηρίου, στο Στρατόπεδο Παύλου Μελά, έγινε μια σειρά παρουσιάσεων πολιτιστικών δράσεων που στηρίζονται ή στηρίχθηκαν παλαιότερα στην αυτό-οργάνωση. Πιο συγκεκριμένα: από την Αλίκη Τσιρλιάγκου παρουσίαση της δράσης του «Θεσσαλονίκη Αλλιώς», από τους Μαρία Κενανίδου και Δημήτρη Μιχάλαρο παρουσίαση της ιστορίας και της φυσιογνωμίας του «Πεδίου Δράσης Κόδρα», από τους Στέλα Αναστασάκη και Χρήστο Μπάρμπα παρουσίαση και προβληματισμοί του φεστιβάλ «Espace», από τις Stephanie Bertnard και Λυδία Χατζηακώβου παρουσίαση της ομάδας «Societe Anonyme».

² Hito Steyerl, "Politics of Art: Contemporary Art and the Transition to Post-Democracy", E-flux Journal, *Are You Working Too Much? Post Fordism, Precarity, and the Labor of Art*, Sternberg Press 2011, σ. 38.

³ Χάννα Άρεντ, *Η Ανθρώπινη Κατάσταση (Vita Activa)*, (μτφρ.Λυκιαρδόπουλος-Ροζάνης), Γνώση 2008, σ.47.

A workshop referring to an effect: the International Young Artists' Workshop, which took place in the framework of the 3rd Thessaloniki Biennale of Contemporary Art, focused on the theme of the domino effect. Upon receiving the proposal to organize the workshop, we immediately had a precise idea of how we would like it to be.

The domino theme and the staging of the Biennale were a perfect match, given that Greece is currently on the razor's edge. From the very beginning, we were fully aware of our good fortune to have secured funding, partners, a working space and an exhibition venue for the workshop, so we followed a step-by-step approach in structuring and operating it.

The decision-making process

The workshop was structured primarily on the basis of a series of curatorial decisions, which are explained below. We decided:

1. To select seven artists; seven is an ideal group size in terms of the functionality of a group setting.
2. To select the artists based on internet research.
3. That the participating artists should come from different countries, Portugal, Tunisia, Egypt, Lebanon, Cyprus, Greece and Georgia, which can be thought of as forming a geographical “arc” around the Mediterranean basin.
4. That the participating artists should be compensated both for their final works of art (they are now part of the collection of the State Museum of Contemporary Art) and for their work during their stay in Thessaloniki.
5. That the artists should remain in the city for a period of three weeks, in order to have adequate time to familiarize themselves with the city and prepare their works¹.
6. To bring the guests in contact with other Thessaloniki organizations and entities, in order for the former to get to know the city and its culture. One of the aforementioned entities was the Municipality of Pavlos Melas, which provided the warehouses where the workshop and the exhibition were held, in an area far from the city center.
7. That the collaboration between the curators and the artists during the production phase of the works should be consistent, fertile and advisory, yet not intrusive.

The aforementioned decisions were the result of our firm belief that art is not detached from politics, and that art's political nature is inherent in its production, distribution and consumption².

Expectations

At the same time, there was an expectation that the workshop would function as a coordinated group, in terms of both being an integral part of the city and in promoting the feeling of a “family” experience³. This expectation was met. The artists cooperated and assisted each other, with the final outcome being the product of an auspicious -and also privileged- environment, despite the apparent and anticipated differences of the participants.

The final result was a domino of mutual understanding, of sharing the joys of creativity -and insecurity as well- and of a solid communication at all levels, even in the face of the difficulties that arose during the production stage of the workshop.

We wish to express our thanks to all of them for their sincere efforts and, above all, for the fact that they confirmed our belief that a community, when based on mutual respect, can operate in a literally ideal manner.

Indeed, this is perhaps the reason why we believe that the changes that are (already) taking place in the art world will inescapably lead to one direction: that of ethical management.

The works

The works were produced by the artists as the culmination of this process, shortly before the artists' departure from the city. Below is a brief presentation of the works:

Nadia Ayari (Tunisia)

Portable frescoes depicting figs, the characteristic Mediterranean fruit; the figs however are penetrated by elements of the trees, suddenly acquiring flesh, lips and a tongue. The artist took pictures of her portable frescoes, photographing each outside three Thessaloniki monuments that used to serve as mosques. In doing so, her aim was to combine the Mediterranean element with the Muslim history of the city and also to stress the violence (in both its direct and indirect form) of the Mediterranean region's past and present.

Dimitris Ameladiotis (Greece)

Small objects, assemblages and combinations of items, shapes and styles. Ameladiotis constructs unique objects, which are then placed on a table as if participating in a gathering for "dinner", setting up a buffet of small and large constructions, all of them ready to destruct and take each other by storm in a peculiar domino.

Sirine Fattouh (Lebanon)

Despite the fact that the title of her work, *Last Supper*, is inspired by the iconographic tradition of this seminal event of Christianity, Fattouh strips her installation of all religious elements and references. Her effigy stands lonely and exhausted as a symbol of the hardships faced by the artist in the production of her work; these hardships are also detailed in the diary she kept, which completes the installation. At a latent level, her work involves the symbolic concept of death and resignation with regard to the political events that have historically left their mark on the city (from the Pavlos Melas military camp, which used to be a concentration camp, to the current political and social events she recorded during her stay).

The Fleetgroup (Georgia)

Four Ionian columns in a reverse domino; in this case, only their upper part is maintained contrary to the usual shape of the columns that are brought to light by archaeologists. The Fleetgroup artists make a subversive and humorous comment on the historical legacy of the city and the ancient past of the country.

André Gonçalves (Portugal)

Using objects and remnants of an old playground he discovered at the Pavlos Melas premises, Gonçalves constructed an automated and yet unpredictable domino machine, which serves both as a toy and as a political comment. A machine repeating the same motion, until broken: in other words, this is a domino construction per se.

Elina Ioannou (Cyprus)

Images depicting scenes both from the streets and city walls (present) and from the city's monuments and museums (past) are pasted on chunks of polystyrene and concrete, as if they were the “pieces” of a puzzle which appears to be heavy and stable, yet at the same time fragile and rickety. A timeless and placeless collage of images and objects, precisely because it consciously wishes to obscure both the present and the past.

Nader Sadek (Egypt)

Sadek, after the conclusion of a performance that took place at the White Tower with the participation of heavy metal music fans, exhibited the sculpture-remnant of his project. He is an artist with a double identity, being both a sculptor and a performer-curator at a death metal band. By performing a “satanic” ritual on the bust of the former president of Egypt, Hosni Mubarak, he makes a comment on political developments in his country and wants to placate or curse the dynasty both through the words repeated by the chorus after the coryphaeus, and through the act of baptizing Mubarak's bust in black liquid.

Areti Leopoulou, art historian – CACT curator
Thodoris Markoglou, art historian – SMCA curator

¹ During their three-week stay, the artists were given guided tours to many Thessaloniki sights, such as the Archeological Museum, the Museum of Byzantine Art, the Jewish Museum and the Macedonian Museum of Contemporary Art. Furthermore, the workshop area, at the premises of the former Pavlos Melas military camp, hosted a series of parallel cultural actions based on the model of self-organization. These actions consisted of “Thessaloniki Otherwise” by Aliki Tsirliagkou, the presentation, by Maria Kenanidou and Dimitris Michalaros, of the history and nature of the “Kodra Action” initiative, the presentation, by Stela Anastasaki and Christos Barbas, of the “Espacio” festival and the presentation of the “Societe Anonyme” group by Stephanie Bernard and Lydia Chatziakovou.

² Hito Steyerl, “Politics of Art: Contemporary Art and the Transition to Post-Democracy”, *E-flux Journal*, *Are You Working Too Much? Post Fordism, Precarity, and the Labor of Art*, Sternberg Press 2011, p. 38.

³ Hannah Arendt, *I Anthropini Katastasi*, (translation Likiardopoulos-Rozanis), Gnosi, 2008, p.47.

Domino vs Domino: Η περίπτωση της Θεσσαλονίκης

Εκπαιδευτικές δράσεις, δημιουργικά εργαστήρια για παιδιά, «πράσινες» παρεμβάσεις στην πόλη, χώροι παρουσίασης τεχνών, ευκαιρίες επαγγελματικής δικτύωσης: επιθυμίες που έχουν οι πολίτες κάθε πόλης προκειμένου να αναβαθμίσουν την ποιότητα της προσωπικής και επαγγελματικής τους ζωής.

Σε μια εποχή που η οικονομική, κοινωνική και πολιτική κρίση πυροδοτεί και αναφλέγει μία προς μία τις χώρες στη λεκάνη της Μεσογείου και η Ελλάδα βρίσκεται σε εξαιρετικά δεινή κατάσταση, τέτοιες απαιτήσεις φαντάζουν μάλλον άκαιρες.

Ωστόσο, μελετώντας το παράδειγμα της Θεσσαλονίκης, διαπιστώνεται ότι ενώ προ κρίσης οι τοπικοί άρχοντες της πόλης δεν επιθυμούσαν ιδιαίτερα να προσφέρουν αντίστοιχες υπηρεσίες, σήμερα που το κράτος σε συνθήκες ακραίας πίεσης έχει αποδιοργανωθεί, η τοπική αρχή όχι μόνο επιθυμεί αλλά και επιμένει να προσπαθεί να βρει λύσεις.

Η προβληματική αυτών των ακάλυπτων αναγκών θα είχε αίσια έκβαση, εάν αντί για την πολιτεία επέλεγε να καλύψει το κενό αντισταθμιστικά η αγορά. Καθώς κάτι τέτοιο δε συμβαίνει, το ρόλο αναλαμβάνει, ακριβώς όπως η θεωρία ορίζει, ο τρίτος τομέας της οικονομίας, δηλαδή η ίδια η κοινωνία της Θεσσαλονίκης μέσα από ομάδες αυτο-οργάνωσης των πολιτών¹.

Ομάδες που προασπίζουν τα δικαιώματα των πεζών όπως οι «Street Panthers» και η «Ένωση Πεζών», ομάδες που καλούν τους Θεσσαλονικείς να βάλουν το ποδήλατο στη ζωή τους, όπως οι «Bike Respect», είναι μερικά μόνο παραδείγματα. Η «SFINA» παρεμβαίνει στη ρουτίνα της καθημερινότητας των Θεσσαλονικέων δημιουργώντας σουρεαλιστικές καταστάσεις και τα «Παιδιά εν Δράσει» στοχεύουν σε μια δυναμική και πολυδιάστατη νεολαία. Επιπλέον, η ανάγκη για επιχειρηματική εξωστρέφεια και δικτύωση βρίσκει απήχηση μέσα από τις συναντήσεις του «Open Coffee», όπου νέοι επιχειρηματίες παρουσιάζουν καινοτόμες επιχειρηματικές ιδέες. Σε ένα εικαστικό επίπεδο το «Dynamo Project Space», ένας γνήσιος πειραματικός χώρος εικαστικών τεχνών, παρουσιάζει και εκπαιδεύει καλλιτέχνες μέσα από ποικίλα εργαστήρια. Τέλος, το αστικό πείραμα «Θεσσαλονίκη Αλλιώς» μας καλεί να ζήσουμε την εμπειρία μιας πόλης έτσι όπως θα θέλαμε να είναι. Αναλαμβάνει πρωτοβουλίες αστικών παρεμβάσεων και αποτελεί την πλατφόρμα για να συνεργαστούν οι διαφορετικές ομάδες αυτο-οργάνωσης μέσα από τα πρότζεκτ του. Παράλληλα, δίνει βήμα σε τοπικούς καλλιτέχνες και μεταφέρει την τέχνη στην καθημερινότητα των πολιτών παρουσιάζοντάς την στα πιο ασυνήθιστα μέρη.

Αυτές είναι κάποιες από τις πρωτοβουλίες που αποτέλεσαν την αρχή ενός διαφορετικού ντόμινο που δημιούργησε γόνιμο έδαφος για το σχηματισμό και άλλων ομάδων ειδικού ενδιαφέροντος της πόλης.

Η περιπτώσιολογική μελέτη της Θεσσαλονίκης είναι ένα παράδειγμα κατά το οποίο η κοινωνία παρακάμπτει τους θεσμικούς ρόλους και τις δικαιοδοσίες και αναλαμβάνει να δημιουργήσει τις δομές που λείπουν, όχι μόνο στο όνομα των δυνάμεων που σιωπούν αλλά και για την υπόλοιπη κοινωνία που επιθυμεί να τις ακούσει.

Είναι γεγονός πως οι ομάδες πολιτών τα καταφέρνουν καλύτερα σε αυτό το ρόλο από την πολιτεία, καθώς οι δραστηριότητές τους έχουν κάποια ιδιαίτερα χαρακτηριστικά όπως αυτά της ευελιξίας και της καινοτομίας σε αντίθεση με τους περιορισμούς της γραφειοκρατίας και της ανελαστικότητας κατά την διαδικασία λήψης αποφάσεων που συνεπάγονται οι θεσμικές δομές. Οι αυτο-οργανωμένες δράσεις επιτυγχάνουν να παρουσιάσουν θεματικές που πραγματικά λείπουν από μια τοπική κοινωνία, είτε αυτές είναι περισσότερο είτε λιγότερο δημοφιλείς. Σε κάθε περίπτωση ωστόσο, θα ήταν δύσκολο να τις αφουγκραστεί και να τις παρουσιάσει σε σχετικό τόπο και χρόνο ένας θεσμικός οργανισμός. Μάλιστα, η τοπική αυτοδιοίκηση αντιλαμβανόμενη την αξία και τη δυναμική τέτοιων πρωτοβουλιών πολιτών φροντίζει να τις υποστηρίξει.

Έτσι, παρέχεται η δυνατότητα στους πολίτες να ψυχαγωγηθούν, να επιμορφωθούν και να βελτιώσουν τη σχέση τους με την πόλη. Η αυτο-οργάνωση καταφέρνει να φέρει κοντά και να αναδείξει ανθρώπους που έχουν αξιώσεις για μια καλύτερη επαγγελματική ή προσωπική ποιότητα ζωής, σε μια πόλη όπως η Θεσσαλονίκη που, αν και ακμάζουσα στο παρελθόν της, για καιρό επέβαλε την ολιγάρκεια.

Επιπλέον, οι νέες αυθόρμητες δράσεις συνετέλεσαν ώστε η κοινωνία να προχωρήσει στο αντίστοιχο *λακανικό* «στάδιο του καθρέφτη», κατά το οποίο οι δημιουργικές, παραγωγικές και ανήσυχες αστικές ομάδες, κοιτώντας το είδωλό τους μέσα από τον καθρέφτη αυτών των διοργανώσεων, κατάφεραν να αντιληφθούν εαυτούς ως μια ολότητα που πιο πριν αγνοούσαν². Η σπουδαιότητα των εν λόγω δράσεων είναι εξαιρετικής σημασίας, καθώς η αυτο-οργάνωση σε περιόδους κρίσης αποτελεί μια ουσιαστική λύση.

Καταρχάς, οι εκδηλώσεις αυτο-οργάνωσης, δεδομένου του μη-κερδοσκοπικού τους χαρακτήρα, δίνουν την ευκαιρία ψυχαγωγίας με πολύ μικρό, αν όχι μηδενικό κόστος. Έτσι μπορεί κανείς να παρακολουθήσει μια εικαστική έκθεση ή να συμμετέχει σε ένα εργαστήριο δωρεάν.

Πέραν όμως αυτής της προφανούς συσχέτισης, δεν πρέπει να παραβλέπει κανείς ότι μέσω αυτής της οδού καλύπτεται ένα σημαντικό κενό, το οποίο προκύπτει σε περιόδους οικονομικών δυσχερειών, λόγω της μείωσης των πολιτιστικών εκδηλώσεων και της ποιότητας αυτών³. Οι εποχές κρίσης μπορεί να αποτελούν πηγή έμπνευσης για τις τέχνες, ωστόσο οι ευκαιρίες προβολής καλλιτεχνικού έργου είναι εξαιρετικά περιορισμένες, αναδεικνύοντας κατά αυτόν τον τρόπο την αυτο-οργάνωση ως ένα εναλλακτικό αλλά συγχρόνως εξαιρετικά σημαντικό μέσο παρουσίασης καλλιτεχνών.

Η σχέση της αυτο-οργάνωσης των πολιτών με την κρίση έχει και άλλες αναγνώσεις, αφού δε δίνει μόνο λύσεις στα αντίστοιχα προβλήματα της εκάστοτε τοπικής κοινωνίας αλλά αποτελεί πέρα από ένδειξη και ένα όχημα κοινωνικής αλλαγής⁴. Καθώς είναι έξω από τη σφαίρα του κράτους και της οικονομίας, όχι μόνο συμβάλλει αλλά βρίσκεται στον πυρήνα της δημιουργίας μιας κοινωνίας πολιτών⁵.

Οι ποικίλες εκδηλώσεις, καθώς προκύπτουν από την ενεργό συμμετοχή των ίδιων των πολιτών, αντικαθιστούν την έννοια του αποξενωμένου «εγώ» με τη συλλογική θέση του «εμείς», δημιουργώντας την αίσθηση μιας ουσιαστικής κοινότητας. Αυτή η

αίσθηση του «ανήκειν» είναι ανεκτίμητης αξίας σε εποχές που οι πολίτες βάζονται από αβεβαιότητα και ανασφάλεια στην καθημερινότητά τους. Η ομαδικότητα και αλληλεγγύη αποκτούν επιπλέον αξία όταν οι αυτο-οργανωμένες ομάδες καταφέρνουν να διεκδικήσουν χώρο και να φέρουν αποτελέσματα. Οι πολίτες, αναλαμβάνοντας πρωτοβουλίες σχεδιασμού και υλοποίησης εκδηλώσεων, αντιλαμβάνονται ότι μετατρέπονται σε παραγωγούς πολιτισμού, ιδεών και αξιών⁶. Κατά αυτόν τον τρόπο αναγνωρίζουν ότι μπορούν σε μεγάλο βαθμό να επηρεάσουν τις συνθήκες που ζουν και να συντελέσουν σε ένα επιθυμητό μέλλον, χωρίς να έχουν προσδοκίες από την πολιτεία.

Η μέχρι χτες «κοινωνία του θεάματος»⁷, στην οποία η παθητική ταύτιση με το θέαμα είχε αντικαταστήσει τη γνήσια δραστηριότητα των πολιτών, είχε καταστρέψει τη «δημόσια σφαίρα», τον τόπο δηλαδή που οι πολίτες αντάλλαξαν ελεύθερα απόψεις και σκέψεις⁸. Σήμερα, ωστόσο, έχει αρχίσει να αποκαθιστάται και πάλι έχοντας ως βάση αυτής της αποκατάστασης την τέχνη⁹ και την αυτο-οργάνωση. Η πρώτη δημιουργεί ερεθίσματα ενώ η δεύτερη θέτει το πλαίσιο για προβληματισμό. Η παρουσία, για παράδειγμα, σε μια έκθεση, performance, εργαστήριο, ή φεστιβάλ από τη μία παρέχει πολιτιστικά ερεθίσματα ενώ από την άλλη συμβάλλει στην κοινωνική δικτύωση και στη συμμετοχή στα κοινά. Αυτά τα δύο στοιχεία είναι τα κλειδιά για τη δημιουργία πραγματικής πολιτικής, καθώς δημιουργούν τις προϋποθέσεις για να συζητηθούν οι ανησυχίες των πολιτών και να πάρει μορφή και να αποκρυσταλλωθεί η κοινή γνώμη¹⁰.

Αποτέλεσμα είναι σε αυτήν τη νέα δημόσια σφαίρα, που αναπτύσσεται μέσω φυσικών συναναστροφών και διευκολύνεται από τα τεχνολογικά εξελιγμένα κοινωνικά δίκτυα, να καλλιεργείται η κριτική προσέγγιση της κοινωνίας.

Επομένως, η αυτο-οργάνωση και ο εθελοντισμός αποκτούν ιδιαίτερο νόημα για την έννοια της δημοκρατίας, καθώς οι πολίτες αντιμετωπίζουν κριτικά τα έργα της αυτοδιοίκησης και καταφέρνουν να ασκήσουν πίεση στην πολιτεία προς την κατεύθυνση που επιθυμούν¹¹. Επιπλέον όμως, σύμφωνα με τον Ρόμπερτ Πούτναμ, οι θεσμοί αυτοί είναι σημαντικοί για τη δημοκρατία για έναν ακόμη λόγο: μέσω αυτών δημιουργείται κοινωνικό κεφάλαιο, χτίζονται η εμπιστοσύνη και οι κοινές αξίες, και συμβάλλουν στη διατήρηση του κοινωνικού ιστού¹² * στοιχεία υψίστης σημασίας σε περιόδους τόσο σφοδρών οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών κλυδωνισμών. Άλλωστε, σύμφωνα με την Παγκόσμια Τράπεζα, ακριβώς αυτή η κοινωνική συνοχή αποτελεί το επίχρυσμα για περαιτέρω οικονομική ευημερία και βιώσιμη ανάπτυξη¹³.

Στις μέρες μας βέβαια, που οι ανάγκες μας έχουν αρχίσει να κατακυλούν και πάλι στη βάση της πυραμίδας του Μάσλοου¹⁴, η οικονομική ευημερία φαντάζει μάλλον μακρινή ουτοπία.

Σε αυτό το πλαίσιο, ενώ οι ουσιαστικές και προσιτές διέξοδοι ψυχαγωγίας που προσφέρονται από την κοινωνία προς τέρψιν της ίδιας της κοινωνίας είναι πιο επίκαιρες από ποτέ, οι εποχές οικονομικής κρίσης λειτουργούν μάλλον αποτρεπτικά για τέτοιου είδους εκδηλώσεις, καθώς οι διοργανωτές τους λόγω δυσχερειών αποκτούν άλλες προτεραιότητες.

Σε κάθε περίπτωση όμως, η Θεσσαλονίκη έχει κερδίσει ένα σημαντικό στοίχημα αφού όχι μόνο αποδέχεται και επιδιώκει αλλά και αναζητά τέτοιες προσπάθειες

αυτο-οργάνωσης. Οι Θεσσαλονικείς αναγνωρίζουν το καλλιτεχνικό δυναμικό της πόλης, απολαμβάνουν αντίστοιχες παρεμβάσεις στην καθημερινότητά τους και επιβραβεύουν τις διοργανώσεις αυτές με την ενεργό συμμετοχή τους. Έτσι, όλο και περισσότερες ομάδες δημιουργούνται παρουσιάζοντας τη δική τους πρόταση.

Σε έναν ιδανικό κόσμο ίσως η συζήτηση να αναφερόταν στην ποιότητα του έργου των ολοένα αυξανόμενων αυτοργανωμένων ομάδων, που πιθανά κάποιες φορές να είναι περιορισμένη. Όμως, σε περιόδους δυσπραγίας όλα αυτά φαντάζουν ανεπίκαιρα και δευτερευούσης σημασίας, καθώς το μόνο που έχουμε πραγματικά ανάγκη είναι να καλλιεργήσουμε και να θωρακίσουμε με όλους τους τρόπους ένα μεγάλο ενδυναμωμένο «εμείς» που θα σταθεί σε πείσμα των καιρών.

Αλίκη Τσιρλιάγκου

ιστορικός τέχνης-επιμελήτρια εκθέσεων

¹ Kendall, Jeremy και Knapp, Martin, *The voluntary sector in the UK*, (Manchester: Manchester University Press, 1996) σ. 12.

² Ο Jacques Lacan μίλησε για το «στάδιο του καθρέφτη» αναφερόμενος στη στιγμή που ένα παιδί αντικρύζοντας το είδωλό του αντιλαμβάνεται τον εαυτό του πλέον ως μια ολότητα και όχι ως μεμονωμένα μέλη: Lacan, Jacques, "The mirror stage as formative of the function of the I", *Ecrits: A Selection*, μτφ. Alan Sheridan, (New York: W.W Norton & Co, 1997).

³ *Dialectic of Enlightenment: Philosophical Fragments* (1947), M. Horkheimer and T. W. Adorno, επιμ. G. S. Noerr, μτφ. E. Jephcott, (Stanford: Stanford University Press, 2002) σ. xvi.

⁴ Stern, Mark J., Seifert Susan C., *Civic Engagement and the Arts: Issues of Conceptualization and Measurement*, (University of Pennsylvania, 2009).

⁵ Habermas J., "Further Reflections on the Public Sphere" στο Habermas and the Public Sphere, επιμ. C. Calhoun, (Cambridge, Mass.: MIT Press, 1992) σ. 453.

⁶ Tandon Rajesh, *Civil Society, the State and roles of NGOS*, (Institute for Development Research Reports, Vol.8, No.3, 1991).

⁷ Debord, Guy, *Society of the Spectacle*, (Sussex: Soul Bay Press LTD, 2009).

⁸ Habermas J., "Further Reflections on the Public Sphere".

⁹ Stern, Mark J., Seifert Susan C., *Civic Engagement and the Arts: Issues of Conceptualization and Measurement* (Pennsylvania: University of Pennsylvania, 2009).

¹⁰ Adorno, Theodor W., Pollock, Friedrich, *Group Experiment. The Frankfurt school on public opinion in postwar Germany*, επιμ., μτφ. Andrew J. Perrin, Jeffrey K. Olick, (Λονδίνο: Harvard University Press, 2011).

¹¹ Anheier, Helmut, Glasius, Marlies and Kaldor, Mary, "Introducing Global Civil Society" στο *Centre for Civil Society and Centre for the Study of Global Governance*, London School of Economics and Political Science (Oxford University Press: 2001).

¹² Putnam, Robert D., Leonardi, Raffaella Y. Nanetti, *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton University Press, 1994.

¹³ The World Bank (1999), "What is Social Capital?", PovertyNet.

¹⁴ A.H. Maslow, A Theory of Human Motivation, *Psychological Review* 50(4), 1943, σσ. 370-96.

Domino vs. Domino: The case of Thessaloniki

Educational events, creative workshops for children, “green” interventions in the urban landscape, art spaces, opportunities for professional networking: these are some of the desires shared by citizens who want to improve the quality of their personal and professional lives.

In times that the economic, social and political crisis ignite the countries of the Mediterranean Basin one by one, and Greece is in great hardship, such desires may sound rather mistimed.

However, by examining the case of Thessaloniki, it appears that while before the crisis the local authorities were rather unwilling to provide such services, today, with the country under extreme duress, the Municipality is not only willing, but insistent in its effort to find relevant solutions.

The problem of addressing these needs would be solved if the market intervened to cover the void left by the State. Since this is not the case, however, the role is undertaken -just as theory suggests- by the third sector of the economy: the society of Thessaloniki itself, through citizens' self-organized groups¹.

Groups defending the rights of pedestrians, such as “Street Panthers” and the “Pedestrians' Union”, or groups inviting Thessalonians to embrace the habit of cycling in their everyday life like “Bike Respect”, are just a few indicative examples. “SFINA” intervenes in the routine of the people of Thessaloniki, staging surreal events, while the “Children in Action” aim at helping shape a dynamic and sophisticated new generation. Furthermore, the need for outward-looking entrepreneurship and networking has been provided by the meetings of “Open Coffee”, where young entrepreneurs present their innovative ideas to their peers. In the field of the arts, the “Dynamo Project Space”, a genuinely experimental space for visual arts, showcases and trains artists through various workshops. Finally, the urban experiment “Thessaloniki Otherwise” facilitates a different experience of the city, more similar to the one we would like it to be. Furthermore, it organizes urban interventions and its projects act as platforms for cooperation for various self-organizing groups. At the same time, it creates room for local artists to present their work and makes art part of the people's everyday lives, by bringing it to the most unexpected places.

These are some of the initiatives that have caused a different domino effect that has paved the way for the creation of more groups of specific interests.

The case study of Thessaloniki is an example of how society can elude institutional roles and jurisdictions, and undertake the establishing of missing structures, not only in the name of civic forces that remain silent, but also for the sake of the rest of society that is eager to hear them.

The fact is that civic groups are more effective in this role compared to the official state, since their activities have the characteristics of flexibility and innovation, in contradiction to the limitations of the bureaucratic and inflexible decision-making process that is characteristic of institutional structures.

Self-organized actions are able to present more or less popular themes, which are visibly absent from local society. In any case, however, it would be hard for an institutional organization to listen to them and present them in a timely and appropriate manner. In fact, local authorities acknowledge the value and dynamism of such initiatives and therefore are willing to support them.

In this way, citizens have the opportunity to entertain and educate themselves, as well as improve their relationship with the city. Self-organization manages to bring closer people who demand a better professional and personal quality of life in a city like Thessaloniki, which, despite its glorious past, has managed to make her citizens settle for less for a long time.

Furthermore, these new spontaneous actions helped society reach a *Lacanian* “mirror stage” according to which the creative, productive and unquiet urban groups, by looking their reflection in the mirror provided by these organizations, realize that they are all members of the same social body, a fact they were unaware of before². These actions are of paramount importance, since self-organization in times of crisis offers a real and substantial solution.

First of all, the events produced by non-profit self-organizing groups allow people to entertain themselves with minimal or no cost. For example, one can attend an art exhibition or take part in a workshop for free.

In addition to this obvious benefit, we should not neglect to mention that this form of actions covers another important gap, that of the diminished number and quality of cultural events, which is created in times of economic hardships³. Crises may be considered as a source of inspiration for the arts, however the opportunities for artists to present their work become very limited; self-organization thus becomes an alternative but also a very important way for artists to present their work.

The relationship between the citizens' self-organization and the crisis lends itself to more readings; as it not only offers solutions to the pressing problems of the local society, but it also serves as both an indication and a means for social change⁴. Since it lies beyond the sphere of influence of the state and the economy, it not only contributes but also becomes the driving force in the process of creating a civil society⁵.

All these actions and interventions are the result of the active engagement of citizens, that replaces the concept of the alienated “I” with the collective position of “we”, while creating the feeling of a substantial community. This feeling of “belonging” is priceless in times when people are suffering from uncertainty and insecurity. Working in a group setting and displaying solidarity to others are even more valuable when self-organized groups are successful in their efforts and claims. Citizens undertake the planning and implementation of events and therefore realize that they are actual producers of culture, ideas and values⁶. They thus become aware of the fact that they can exercise significant influence on their lives and actively secure a desirable future, without expecting anything from the state.

Yesterday's “society of the spectacle”⁷, where the passive identification with the

spectacle had replaced the genuine activity of citizens, had destroyed the “public sphere”, or in other words the place where people used to freely exchange views and ideas⁸. Today, however, the public sphere is being revived through the reinstitution of art⁹ and self-organization. The former produces the stimuli, while the latter establishes the framework that is suitable for reflection. Attending an exhibition, a performance, a workshop or a festival, for example, is an act that, on one hand, provides cultural stimuli, while on the other it contributes to social networking and active civic engagement. These two elements are crucial to the formation of real politics, since they pave the way for an open discussion of people's agonies and help shape and settle public opinion¹⁰.

In this revived public sphere, which grows through the people's interactions and is facilitated by the availability of sophisticated social networks, a critical approach of society at large is being cultivated.

Therefore, self-organization and voluntarism acquire a special meaning for the concept of democracy, since citizens critically review the work of local authorities and are able to exert pressure and influence on the decisions of the government¹¹. According to Robert Putnam, however, these institutions are important for democracy for an additional reason. Through them, social capital, trust and common values are built; and they contribute to the preservation of the social fabric¹². These are priceless services in times of large-scale economic, social and political upheaval. Besides, according to the World Bank, social cohesion is critical for the economical prosper of societies, and for sustainable development¹³.

Nowadays, of course, that our needs have started descending to the basis of Maslow's pyramid¹⁴, economic welfare seems like a distant utopia. In this context, even though genuine and affordable forms of entertainment organized by society for society's own pleasure are more timely than ever, the economic crisis has a rather deterrent influence, since financially stressed organizers obtain other priorities.

In any case, however, Thessaloniki has won an important bet, since it not only accepts and strives for, but actively seeks out such exercises in self-organization. The people of Thessaloniki are fully aware of the city's cultural potential and human capital, enjoy such interventions in their everyday lives and reward these initiatives with their active engagement. In this context, the number of groups with their own proposals keeps growing.

In an ideal world, we might be focusing rather on the quality of the interventions of the burgeoning number of self-organized groups, which is at times debatable. In times of hardship, however, this discussion is inopportune and of secondary importance, since what we really need to do is to cultivate and bolster in all possible ways a big, empowered collective “we”, which will go against the tide of the day.

Aliki Tsirliagou
art historian – curator

¹Kendall, Jeremy and Knapp, Martin, *The voluntary sector in the UK*, Manchester: Manchester University Press, 1996, p. 12.

²Jacques Lacan talked about the “mirror stage”, referring to the moment when a child recognizes his reflection on a mirror in its wholeness, as opposed to the fragmentary body parts: Lacan, Jacques, “The mirror stage as formative of the function of the I”, *Ecrits: A Selection*, trans. Alan Sheridan, New York: W.W Norton & Co., 1997.

³*Dialectic of Enlightenment: Philosophical Fragments* (1947), M. Horkheimer and T. W. Adorno, G. S. Noerr (ed.), trans. E. Jephcott, Stanford: Stanford University Press, 2002, p. xvi.

⁴Stern, Mark J., Seifert Susan C., *Civic Engagement and the Arts: Issues of Conceptualization and Measurement*, University of Pennsylvania, 2009.

⁵Habermas J., “Further Reflections on the Public Sphere” in Habermas and the Public Sphere, C. Calhoun (ed.), Cambridge, Mass.: MIT Press, 1992, p. 453.

⁶Tandon Rajesh, *Civil Society, the State and roles of NGOS*, Institute for Development Research Reports, Vol.8, No.3, 1991.

⁷Debord, Guy, *Society of the Spectacle*, Sussex: Soul Bay Press LTD, 2009.

⁸Habermas J., “Further Reflections on the Public Sphere”.

⁹Stern, Mark J., Seifert Susan C., *Civic Engagement and the Arts: Issues of Conceptualization and Measurement*, Pennsylvania: University of Pennsylvania, 2009.

¹⁰Adorno, Theodor W., Pollock, Friedrich, *Group Experiment. The Frankfurt school on public opinion in postwar Germany*, Andrew J. Perrin (trans. and ed.), Jeffrey K. Olick, London: Harvard University Press, 2011.

¹¹Anheier, Helmut, Glasius, Marlies and Kaldor, Mary, “Introducing Global Civil Society” in *Centre for Civil Society and Centre for the Study of Global Governance*, London School of Economics and Political Science, Oxford University Press: 2001.

¹²Putnam, Robert D., Leonardi, Raffaella Y. Nanetti, *Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy*, Princeton University Press, 1994.

¹³The World Bank (1999), “What is Social Capital?”, PovertyNet.

¹⁴A.H. Maslow, A Theory of Human Motivation, *Psychological Review* 50(4), 1943, pp. 370-96.

Δύο τύποι ντόμινο

1. Εισαγωγή

Αυτό που αποκαλούμε «φαινόμενο ντόμινο» (*domino effect*) έχει μελετηθεί από πολλές επιστήμες και εμπίπτει σε πολλά γνωστικά πεδία: φυσιολογία, ηθολογία, ψυχολογία, μαθηματικά, οικονομία, στρατηγικές σπουδές, πολιτική επιστήμη, φιλοσοφία. Οι γέφυρες μεταξύ των διαφόρων γνωστικών πεδίων είναι εδώ συχνές: για παράδειγμα, η οικονομική θεωρία χρησιμοποιεί ευρύτατα την ομαδική ψυχολογία προκειμένου να μελετήσει την αταβιστική συμπεριφορά των χρηματοοικονομικών αγορών¹, ενώ η φιλοσοφία χρησιμοποιεί τη βιολογία προκειμένου να αναλύσει ορισμένα θεμελιώδη ανθρωπολογικά δεδομένα όπως τη μιμητική επιθυμία και τη θυματοποίηση αποδιοπομπαίων φηγούρων².

Στο άρθρο αυτό επιθυμώ να κατασκευάσω και να εξετάσω, με τη βοήθεια της ψυχοφυσιολογίας, της ανθρωπολογίας και της πολιτικής φιλοσοφίας, μια υπόθεση εργασίας, η οποία διαλαμβάνει ότι υπάρχουν *δύο αναλυτικά διακριτοί τύποι φαινομένων ντόμινο* με κοινά μεν χαρακτηριστικά γένους αλλά και διαφοροποιημένα χαρακτηριστικά είδους. Θα ονομάσω τον πρώτο τύπο **«συστημικό ντόμινο»** και τον δεύτερο **«πραξεολογικό ντόμινο»** και θα προσπαθήσω να εξηγήσω τα διακριτικά γνωρίσματα του καθενός.

2. Φαινόμενο ντόμινο, μιμητισμός και μίμηση

Στη βάση του φαινομένου ντόμινο υπάρχει αναμφισβήτητα μια δυναμική *μιμητισμού*, η οποία ανιχνεύεται και στη σύγχρονη ηθολογία και ψυχοφυσιολογία. Κάθε φορά που παρατηρείται μια κατάσταση ομοιότητας μεταξύ συμπεριφορών, είτε μεταξύ ενός πράγματος και ενός ζώου είτε μεταξύ ζώων (του ίδιου ή διαφορετικού είδους), μπορούμε να μιλάμε για «μιμητισμό» με την ευρεία έννοια του όρου³.

Ο μιμητισμός εκπληρώνει σημαντικότερες λειτουργίες: αυτήν της διαρκούς *προσαρμογής* ενός ζώντος οργανισμού στο συχνά εχθρικό του περιβάλλον, καθώς και αυτήν της *μετάδοσης* αντιλήψεων, γνώσεων και πρακτικών, προοπτικά δε της δημιουργίας κουλτούρας (*culture*). Ως φαινόμενο, βασίζεται ασφαλώς στην παρατήρηση μιας αλλότριας συμπεριφοράς και στη (συνειδητή ή μη, μηχανική ή προθετική) μίμησή της.

Ενώ ο μιμητισμός, με την ευρεία έννοια του όρου, αποτελεί μια συμπεριφορά διάχυτη σε όλη τη φύση και ρυθμίζει μια σειρά από οργανικές λειτουργίες, αφ' ης στιγμής υπεισέρχεται σε αυτήν ένας παράγοντας προθετικότητας (*intentionnalité*) ή επιλεκτικότητας (*sélectivité*), ακόμα δε περισσότερο αντιπαλότητας (*rivalité*)⁴, μπορούμε με ασφάλεια να πούμε ότι βρισκόμαστε ενώπιον ενός φαινομένου που χαρακτηρίζει την ίδια την ανθρωπότητα (*humanité*).

Ακολουθώντας την κατηγοριοποίηση του Baudonnière, θα διακρίνω μεταξύ «μιμητισμού» (*mimétisme*), από τη μια μεριά, και «μίμησης» (*imitation*) ή «μιμητικής συμπεριφοράς» (*comportement imitatif*), από την άλλη. Σε πολύ μεγάλο βαθμό, η σκέψη τόσο των οικονομολόγων που μελετούν τη συμπεριφορά των αγορών όσο και του Girard αναφέρεται υπόρρητα στην πρώτη κατηγορία, η οποία αποτελεί και το πλαίσιο αναφοράς του «συστημικού ντόμινο». Αντιθέτως, η δεύτερη κατηγορία αλληλεπικαλύπτεται ουσιαδώς με το «πραξεολογικό ντόμινο». Θα προσπαθήσω να δείξω ότι, ενώ το συστημικό ντόμινο που προκαλείται λόγω

της ανεξέλεγκτης διασποράς συστημικού ρίσκου είναι κατά βάση τυφλό και καταστροφικό, το πραξολογικό ντόμινο είναι προ-οπτικό, ανοίγει δηλαδή τη δυνατότητα όρασης, αποδεσμεύει τρόπον τινά τον ορίζοντα μέσω μιας σφοδρής κρίσης νομιμοποίησης και απελευθερώνει έτσι το δημιουργικό δυναμικό μιας κοινωνίας.

3. Μιμητισμός και συστημικό ντόμινο: το χρηματοπιστωτικό κραχ

Ο μιμητισμός πρέπει να νοηθεί ως μια ειδική μορφή των μηχανισμών προσαρμογής κατά τη διαδικασία συνεπιλογής (*cosélection*) μεταξύ ενός οργανισμού και του περιβάλλοντός του⁵. Για να μπορεί να επιβιώσει, κάθε μέλος ενός είδους πρέπει να κατέχει ένα σύνολο χαρακτηριστικών που να το κάνουν προσαρμοστικό απέναντι στις ιδιότητες του περιβάλλοντος μέσα στο οποίο κινείται. Ο μιμητισμός, όπως φαίνεται για παράδειγμα από τις διάφορες τεχνικές φυσικού καμουφλάζ που χρησιμοποιούν τα φυτά και τα ζώα, αποτελεί μια στρατηγική αυτοπροστασίας και εντέλει επιβίωσης των ζώντων οργανισμών μέσα σε ένα αβέβαιο και επικίνδυνο γι' αυτούς περιβάλλον.

Η ηθολογία διδάσκει πως είναι πολύ κοινό φαινόμενο στα ζώα η «κοινωνική διευκόλυνση» (*facilitation sociale*), δηλαδή η απόκτηση δεξιοτήτων αποκλειστικά χάρη στην επαφή με ομοίους και στην αντιγραφή απλών πράξεών τους. Σε είδη ζώων που ζουν και κινούνται συλλογικά, ιδίως δε στα θηλαστικά, ο μιμητισμός διαδραματίζει σημαντικό ρόλο στη συνοχή της ομάδας και στο συντονισμό των επιμέρους συμπεριφορών μεταξύ των μελών της. Συχνά οι ομάδες αυτές είναι ιεραρχικά δομημένες, οπότε η διαρκής παρατήρηση των ηγετών της ομάδας από τα υπόλοιπα μέλη με σκοπό το μιμητισμό αποτελεί συνηθέστατο φαινόμενο.

Τα φαινόμενα μιμητισμού είναι συνηθέστατα και στις ανθρώπινες ομάδες, ιδίως στις κινήσεις του πλήθους, αλλά και στο μικρο-επίπεδο των καθημερινών συμπεριφορών (μιμητισμός στην ένδυση, στην κόμμωση, στους τρόπους διασκέδασης κλπ.). Στο κλασικό του έργο, *Η ψυχολογία των μαζών*⁶, ο Gustave Le Bon ισχυρίζεται ότι οι συμπεριφορές διαφοροποιούνται ελάχιστα στους κόλπους των μαζών λόγω του αισθήματος ακαταμάχητης ισχύος της ομάδας, της εύκολης διάδοσης των προτύπων συμπεριφορών και της ικανότητας αυθυποβολής κάθε μέλους της ομάδας. Για την αμερικανική σχολή⁷, κάθε μέλος μιας μάζας είναι ένα ερέθισμα (*stimulus*) για τους άλλους, συνεπώς η ψυχολογία των μαζών μπορεί να εξηγηθεί με όρους ερεθισμάτων μεταξύ των μελών.

Η αλληλοπαρατήρηση και ο μηχανικός ως επί το πλείστον μιμητισμός των συμπεριφορών ενέχουν μια κανονιστική διάσταση ως διαμόρφωση κοινών και επαναλαμβανόμενων πρακτικών. Κάθε μέλος προσκολλάται σε μια ομάδα αναφοράς και προκαταλαμβάνει διαρκώς τις συμπεριφορές, τις απόψεις και τις προβλέψεις της κυρίαρχης ηγετικής φιγούρας της ομάδας προκειμένου να εναρμονίσει με επιτυχία τις δικές του με τις αντίστοιχες της φιγούρας αυτής. Η κοινωνική πίεση για κομφορμισμό είναι αναγκαστικά μεγάλη, ενώ ο πανικός και η διασπορά φημών αποτελούν τους συνήθεις διαύλους μετάδοσης, και βεβαίως διαστρέβλωσης, των πληροφοριών, βοηθούμενοι από τη χονδροειδή απλοποίηση (απαλλαγή από λεπτομέρειες) και τον τονισμό όσων λεπτομερειών συγκρατεί και διαδίδει μια φιγούρα με κύρος εντός της ομάδας⁸.

Σύμφωνα με την ανθρωπολογική θεωρία του René Girard, η μιμητική επιθυμία

(*désir mimétique*) βρίσκεται στην πηγή κάθε βίαιης συμπεριφοράς των ανθρώπινων ομάδων αλλά και κάθε πολιτισμού. Η επιθυμία μας γεννιέται από τη μίμηση ενός άλλου, τον οποίο παρατηρούμε να επιθυμεί το ίδιο αντικείμενο με εμάς και άρα χρησιμεύει ως αντίπαλος αλλά και ως μοντέλο, καθώς επιθυμούμε και εμείς αυτό που επιθυμεί αυτός⁹. Αν η κοινωνία δεν κατορθώσει να εισαγάγει μια ικανοποιητική διαφοροποίηση μεταξύ του επιθυμούντος υποκειμένου και του μοντέλου του, ο μιμητισμός εκτρέπεται σε ανταγωνιστική αντιπαλότητα μεταξύ των δύο, με αποτέλεσμα την όξυνση της σύγκρουσης μεταξύ τους για την απόκτηση του κοινά ποθητού αντικειμένου. Στην πορεία, εκλύεται μεγάλη ποσότητα βίας όσο το αντικείμενο χάνει σταδιακά την πρωτογενή αξία του, αφήνοντας τη θέση του στην ίδια την αντιπαλότητα μεταξύ των «διδύμων» (*doubles*) ως τέτοια (*rivalité mimétique*). Η περιοδική εφεύρεση ενός αποδιοπομπαίου θύματος, πάνω στο οποίο θα εκτραπεί και θα ξεσπάσει ομοθυμαδόν η συσσωρευμένη βία της κοινότητας, θα διοχετεύσει και θα καθάρει προσωρινά το αδιέξοδο στο οποίο φθάνει νομοτελειακά ο μιμητισμός (*crise mimétique*). Ο θυματοποιητικός και θυσιαστικός μηχανισμός, ο οποίος ταυτόχρονα γεννάται από και εκτονώνει τις κοινωνικές κρίσεις που διαρκώς ξεσπούν λόγω της μιμητικής αντιπαλότητας, επιτρέπει στην κοινότητα να εκτονώσει την ένταση και να επανέλθει στην ηρεμία, επαναλαμβάνοντας τελετουργικά κάθε τόσο την πρωταρχική θυσία του θύματος που συμφιλιώνει την κοινότητα. Κατά τον Girard, αυτό το φαινόμενο βρίσκεται στη βάση των θρησκειών, των συμβολισμών, της κουλτούρας, των θεσμών και εν γένει του ανθρώπινου πολιτισμού. Ο αέναα επαναλαμβανόμενος κύκλος του πρωτοτελετουργικού φόνου δε θα σπάσει παρά μόνο με την αντιθυσιαστική διδασκαλία του χριστιανισμού, ο οποίος, δια της θυσίας του Αμνού του Θεού, θα ξεσκεπάσει παντελώς το μηχανισμό του αποδιοπομπαίου θύματος, θα αποκαλύψει την αθωότητα του τελευταίου και θα γεννήσει έλεος και φόβο στις ψυχές των ανθρώπων, αποδυναμώνοντας ψυχικά τη συνέχιση του φαύλου κύκλου του μιμητισμού¹⁰.

Η τυφλή νομοτέλεια, ο μιμητισμός αγέλης και η βίαιη και ουσιαστικά ανεξέλεγκτη διασπορά των κινδύνων και της καταστροφής αξιών σημαδεύουν, φυσικά, και το φαινόμενο των πιστωτικών κρίσεων, εκεί όπου η έννοια του «ντόμινο» συναντά το κύριο πεδίο εφαρμογής της. Η εισαγωγή της έννοιας του μιμητισμού στην οικονομική επιστήμη είναι, εκ πρώτης όψεως, ένα παράδοξο, καθόσον η κλασική οικονομική θεωρία λαμβάνει ως μονάδα σκέψης και δράσης το ορθολογικό άτομο και ποτέ το πλήθος. Σε ένα εξαιρετικό του άρθρο, ο φιλόσοφος και επιστημολόγος Jean-Pierre Dupuy αναφέρει ως κυρίαρχη διαίσθηση ότι «η οικονομία παρουσιάζεται ως η άρνηση του πλήθους»¹¹.

Ωστόσο, ο λόρδος Keynes είναι ο πρώτος μεγάλος οικονομολόγος που εισήγαγε το μιμητισμό ως μια οικονομικά ορθολογική έννοια. Σε περιπτώσεις ατελούς πληροφόρησης ορισμένων οικονομικών παικτών, αυτοί λογικά προκρίνουν την επανάληψη των κινήσεων κάποιων άλλων παικτών που μπορούν a priori να θεωρηθούν περισσότερο πληροφορημένοι από αυτούς. Αντιστρόφως, σε συγκυρίες όπου κανείς οικονομικός παίκτης δε διαθέτει πληροφόρηση, και πάλι ο αμοιβαίος μιμητισμός είναι ορθολογικός, καθόσον έτσι μειώνεται ο κίνδυνος απώλειας από τον ανταγωνισμό: κάθε απόφαση που πηγαίνει με το γενικό ρεύμα θεωρείται συνετή. Σε αυτές τις περιπτώσεις, τις περισσότερες φορές η ανάληψη ρίσκου με τελικές απώλειες τιμωρείται πολύ πιο σκληρά από τις αγορές από όσο επιβραβεύεται η ίδια ανάληψη ρίσκου με ενδεχόμενα κέρδη λόγω αποφάσεων ενάντια στο ρεύμα¹².

Ο κόσμος των χρηματοοικονομικών αγορών αποτελεί έναν προνομιακό χώρο συναλλαγών, ο οποίος διέπεται από κανόνες και καλλιεργεί μια ειδική γλώσσα, ορισμένους τύπους συμπεριφορών και έναν κώδικα επαγγελματικών αξιών. Οι αγορές έχουν συνεπώς μια δομή ομάδας στις κανονικές εποχές και ως εκ τούτου χαρακτηρίζονται από ισχυρές πιέσεις για κομφορμισμό, πράγμα που αναπόφευκτα επηρεάζει την ατομική σκέψη και τις προεξοφλήσεις των συμπεριφορών των υπολοίπων μελών της ομάδας. Έτσι, όταν εμφανίζονται κρίσεις, κάνουν την εμφάνισή τους ταυτόχρονα και αναπόφευκτα ανορθολογικές συμπεριφορές αγέλης λόγω γενικευμένου πανικού, όπου ο κάθε παίκτης προτιμά το δικό του βραχυπρόθεσμο όφελος κλείνοντας βιαστικά και όσο-όσο τις θέσεις του με απώλειες εξαιτίας έλλειψης εμπιστοσύνης στους υπολοίπους. Κατ' αυτόν τον τρόπο, η ομαδική δομή των αγορών αποσυντίθεται υπό την πίεση της αμοιβαίας κρίσης εμπιστοσύνης και εξαπλώνονται ο πανικός και οι φήμες, με αποτέλεσμα ακόμα μεγαλύτερη μείωση των αξιών («αυτοεκπληρούμενη προφητεία»)¹³.

Στην τελευταία τεράστια πιστωτική κρίση, που ξεκίνησε στις ΗΠΑ τον Αύγουστο του 2007 με την κρίση των ενυπόθηκων δανείων μειωμένης εξασφάλισης (*subprime loans*) και κορυφώθηκε το Σεπτέμβριο του 2008 με τη μη διάσωση της συστημικά σημαντικής τράπεζας Lehman Brothers, είχαμε ακριβώς ένα τέτοιο φαινόμενο ντόμινο: οι αγορές κινήθηκαν από πανικό και από έλλειψη εμπιστοσύνης εξαιτίας της υποψίας κρυφών προβλημάτων που είχαν οι άλλες τράπεζες, χρηματοπιστωτικά ιδρύματα και ασφαλιστικοί οργανισμοί στους ισολογισμούς τους λόγω ανυπολόγιστης διασποράς των «τοξικών» δομημένων ομολόγων CDOs (*collateralized debt obligations*). Έτσι, έκλεισε η διατραπεζική αγορά και εκτοξεύθηκαν απότομα τα περιθώρια ασφάλισης έναντι κινδύνου μη αποπληρωμής των δανείων (*risk premiums/spreads*). Καθώς ο μηχανιστικός ντετερμινισμός των traders και ο τυφλός αυτοματισμός των λογισμικών στα *dealing rooms* γεννούσε μαζικές πωλήσεις και κλείσιμο θέσεων χάριν περιορισμού των ζημιών (*stop loss*), η συλλογική δράση των αγορών (στην πραγματικότητα το άθροισμα επιμέρους βραχυπρόθεσμων χρηματιστηριακών κινήσεων από ιδιοτέλεια) έφερε μια γιγαντιαία κρίση ρευστότητας, με κίνδυνο ανακοπής της πραγματικής οικονομίας. Η απομόχλευση (*deleveraging*) δανειακών κεφαλαίων, που ακολούθησε λόγω συντηρητικών ανακλαστικών των τραπεζών, έφερε κρίση αποεπένδυσης και κατακρήμνιση του ανταγωνιστικού τομέα της οικονομίας, με αποτέλεσμα να χρειασθούν πολλαπλές κρατικές παρεμβάσεις. Αυτές έγιναν τόσο με ανορθόδοξα νομισματικά εργαλεία [μηδενισμός των επιτοκίων από την κεντρική τράπεζα και «ποσοτική χαλάρωση» (*quantitative easing*)], δηλαδή εκτύπωση μεγάλων ποσοτήτων φρέσκου χρήματος προκειμένου να επαναγορασθούν ομόλογα και να στηριχθούν κατεπειγόντως οι ισολογισμοί πολιτειών ή μεγάλων επιχειρήσεων που ήταν έτοιμες να καταρρεύσουν από πιστωτική ασφυξία], όσο και με δημοσιονομική επέκταση για επανακεφαλαιοποίηση των τραπεζών και των ασφαλιστικών οργανισμών, πράγμα που επέφερε αύξηση των δημόσιων ελλειμμάτων και χρεών.

Ο μιμητισμός εδώ ξεδίπλωσε όλο του το δυναμικό βίας και καταστροφής. Η επένδυση, ως κατεχοχήν πράξη εμπιστοσύνης στις δημιουργικές δυνατότητες του μέλλοντος, εξαφανίστηκε προσωρινά από το προσκήνιο χάριν μιας αταξιακής αντίδρασης στραμμένης προς το παρελθόν, ήτοι προς το κλείσιμο πάσης θυσία θέσεων προκειμένου να αποκαταρθούν όσο γινόταν περισσότερα από τα αγνώστου εκτάσεως «τοξικά» στοιχεία που κυκλοφορούσαν διεσπαρμένα παντού¹⁴.

4. Μίμηση και πραξεολογικό ντόμινο: η Αραβική Άνοιξη

Ας ξαναγυρίσουμε στην ψυχοφυσιολογία και στην κατηγοριοποίηση του Baudonnière. Αν και σαφώς ανήκει στο ίδιο γένος, η *μίμηση* (*imitation*) παρουσιάζει ορισμένα διακριτικά χαρακτηριστικά που τη διαφοροποιούν κατά τι από το μιμητισμό. Εκεί που ο μιμητισμός αναφέρεται περισσότερο στη συν-προσαρμογή μεταξύ ενός οργανισμού και του περιβάλλοντός του, η μίμηση, λόγω της προθετικότητας και της επιλεκτικότητάς της, δεν οδηγεί σε κομφορμιστικές ή και αταβιστικές δράσεις αλλά αντιθέτως σε νέες δεξιότητες επικοινωνίας και κατανόησης, απόκτησης γνώσης, αυτοσυνειδησίας και συνειδητοποίησης των αναγκών του άλλου, με μια λέξη, σε ανθρώπινο πολιτισμό. Δεν είναι τυχαίο που ο Αριστοτέλης αναφέρει στην *Ποιητική* του ότι «ο άνθρωπος διαφοροποιείται από τα άλλα ζώα επειδή είναι ο πιο επιρρεπής σε μίμηση»¹⁵.

Η μίμηση εμφανίζεται ήδη από τα πρώτα στάδια ανάπτυξης του νεογνού ως ανάγκη συμμόρφωσης με το άμεσο περιβάλλον του. Η ικανότητα που έχει το νεογέννητο να μιμείται, παρατηρώντας τις κανονικότητες του περιβάλλοντος και δρώντας ανάλογα, φαίνεται πως είναι εντελώς έμφυτη. Η άμεση συναισθηματική φόρτιση από αισθητηριακές εντυπώσεις (π.χ. το κλάμα ενός άλλου μωρού) εξασκεί τη μίμηση μέχρις ότου αυτή αποτελέσει τη βάση για την ικανότητα μάθησης, πρωτίστως του συστήματος της μητρικής γλώσσας. Αργότερα, το νεαρό παιδί έως τριών ετών θα εισέλθει στη φάση της «άμεσης και συγχρονισμένης μίμησης», δηλαδή στη φάση του να κάνει το ίδιο ακριβώς πράγμα ταυτόχρονα με ένα συνομήλικό παιδί, σχηματίζοντας δυάδες. Έπειτα, η μίμηση θα αρχίσει να θεατροποιείται με το παιχνίδι του «παριστάνω ότι...». Στη δε εφηβεία, η κρίση ταυτότητας θα επιλυθεί με την έντονη μίμηση διαφόρων ειδώλων κατά καιρούς. Τέλος, στην ενήλικη ζωή ο άνθρωπος θα αρχίσει να καταρτίζεται με την παρακολούθηση παραδειγμάτων από δασκάλους που χρησιμεύουν ως πρότυπα (*role models*)¹⁶.

Σε αντίθεση με το μιμητισμό, η μίμηση ενέχει μια αυτοσυνειδησία και μια συνειδηση της διακριτής ύπαρξης του άλλου. Ο μιμητισμός είναι ενστικτώδης, ενώ η μίμηση προϋποθέτει μια προθετικότητα. Ο μιμητισμός είναι αγελαίος και τυφλός, ενώ η μίμηση έχει συνειδηση τόσο του εαυτού όσο και του εαυτού του άλλου¹⁷. Ως πηγή της συμβολικής σκέψης, δηλαδή της ικανότητας που έχει ο άνθρωπος να αναφέρεται σε πράγματα, καταστάσεις και ιδέες μέσω εντελώς αυθαίρετων σημείων, η μίμηση «βρίσκεται στη βάση του εξανθρωπισμού και της εμφάνισης της κουλτούρας»¹⁸. Η συμβολοποίηση της γλώσσας από τους ανθρώπους, με τη σειρά της, διασφαλίζει τη μετάδοση των γνώσεων, των τεχνικών και των καλλιτεχνικών παραδόσεων από τη μια γενιά στην άλλη, ενώ η συγχρονισμένη μίμηση των παιδιών ωθεί σε ανάπτυξη των εμμανών επικοινωνιακών εργαλείων του παιδιού. Η μίμηση εμπεριέχει την ακριβή αναπαράσταση της οπτικής γωνίας του άλλου, συνεπώς μας εξασκεί στην αποκωδικοποίηση και στην απόλαυση των σημαινόμενων¹⁹. Τέλος, η μίμηση φέρνει κοινωνική συνοχή σε μια ομάδα ανθρώπων διότι, αν δεν υπήρχε, ο καθένας θα υπάκουε στις αυστηρά προσωπικές του ενορμήσεις χωρίς καμία δυνατότητα συμπάθειας και συντονισμού με τους υπολοίπους²⁰.

Μπορούμε να μιλήσουμε και εδώ για «ντόμινο», όπως στην περίπτωση του μιμητισμού; Ασφαλώς, διότι πρόκειται για διαφορά είδους και όχι γένους. Και εδώ έχουμε αλυσιδωτές επιπτώσεις με απρόβλεπτες και απροσδιόριστες

μακροπρόθεσμες συνέπειες. Μόνο που εδώ οι επιπτώσεις αυτές δεν έχουν τίποτα το μηχανικό, διότι κινούμαστε πλέον στο κατεχοχόν ανοικτό πεδίο της *πραξεολογίας* και ειδικότερα της *πολιτικής πράξης*²¹. Εδώ η κίνηση του νόμιμο προέρχεται πλέον από ελπίδα και προσδοκία, από επένδυση στο μέλλον και από συλλογικότητα ως δράση με κοινή στόχευση. Το καταλληλότερο παράδειγμα είναι αυτό που μας έρχεται από τη λεγόμενη «Αραβική Άνοιξη» που ξεκίνησε το χειμώνα του 2010-11 και συνεχίζει να εκτυλίσσει τη δυναμική της. Θα προτείνω μια ανάγνωση αυτού του πρώτης τάξεως πολιτικού φαινομένου διαμέσου της φιλοσοφικής κατηγορίας της «*κρίσης νομιμοποίησης*». Πράγματι, θεωρώ ότι αυτή η κατηγορία παρέχει ένα κατάλληλο θεωρητικό πλαίσιο για να κρίνουμε αν *βρισκόμαστε ενώπιον μιας πραγματικά φιλελεύθερης επανάστασης*, ασχέτως των πολιτισμικών συμφραζομένων της και της απροσδιοριστίας σχετικά με την έκβαση της αλυσίδας εξεγέρσεων στις χώρες της Βόρειας Αφρικής και της Αραβικής Χερσονήσου²².

Ας μου επιτραπεί να κάνω ορισμένες προκαταρκτικές διευκρινίσεις σε μια προσπάθεια αναλυτικής διαύγασης ορισμένων βασικών παραμέτρων του ζητήματος. Η πρώτη προκαταρκτική παρατήρηση είναι η εξής: δεν είναι δυνατό να μιλάμε αδιάκριτα για την «Αραβική Άνοιξη» τη στιγμή που τα εμπειρικά δεδομένα, τα οποία θα μας χρησιμεύσουν για να δοκιμάσουμε την υπόθεση εργασίας μας, διαφέρουν σε σημαντικό και σίγουρα εντοπίσιμο βαθμό μεταξύ των διαφόρων εμπλεκομένων χωρών. Στο μυαλό μου, η Τυνησία είναι αρκετά διαφορετική περίπτωση από την Αίγυπτο, ενώ και οι δύο μαζί διαφέρουν σημαντικά από τη Λιβύη (δεν είναι, εξάλλου, τυχαία η σειρά διαδοχής των γεγονότων – του «φαινομένου ντόμινο»). Ναι μεν πρόκειται για διαφορές είδους και όχι γένους, όπως αποδεικνύεται αν μη τι άλλο από το ισχυρό φαινόμενο μιμητικής μεταλαμπάδευσης της εξεγερσιακής δυναμικής από τη μια αραβική χώρα στην άλλη, αλλά υπάρχουν και πολλές διαφορές, όπως θα δούμε, στη διάρθρωση της λεγόμενης «κοινωνίας πολιτών» σε κάθε ξεχωριστή περίπτωση.

Η δεύτερη προκαταρκτική παρατήρηση είναι πως θεωρώ ότι ορισμένες θεωρίες διεθνών σχέσεων, τις οποίες μπορούμε να ονομάσουμε «*κουλτουραλιστικές*» (*culturalist*), και οι οποίες εστιάζουν στις *πολιτισμικού* χαρακτήρα διαφορές μεταξύ διαφόρων ζωνών ή σφαιρών - διαφορές που παράγουν ενίοτε ή και αναγκαστικά συγκρούσεις μεταξύ αυτών των σφαιρών για την απόκτηση επιρροής-, δεν επαληθεύονται εμπειρικά από τα γεγονότα των τελευταίων μηνών. Και δεν αναφέρομαι, βεβαίως, μόνο στην πιο διάσημη από αυτές, τη θεωρία της «*σύγκρουσης των πολιτισμών*» (*clash of civilizations*) του Samuel Huntington²³, που όλα δείχνουν πως μάλλον δέχεται ένα σοβαρό πλήγμα από τις πρόσφατες εξελίξεις. Αναφέρομαι και σε προγενέστερες θεωρίες, όπως αυτήν του Bernard Lewis²⁴.

Έχοντας κάνει αυτές τις απαραίτητες διευκρινίσεις, ας προχωρήσω στη διατύπωση μιας γενικής φιλοσοφικής υπόθεσης. Η υπόθεση είναι η εξής: η μεγάλη δύναμη του πολιτικού φιλελευθερισμού δεν είναι -ούτε ήταν ποτέ- η αξία του ως θεωρίας *εξήγησης* του πραγματικού στο πεδίο της πολιτικής («*Erklären*»). Η μεγάλη του δύναμη, που εκτιμώ ότι επιβεβαιώνεται σε σημαντικό βαθμό στην τρέχουσα συγκυρία, δεν είναι άλλη από αυτήν μιας *κανονιστικής* («*normative*») θεωρίας, δηλαδή μιας θεωρίας που χρησιμεύει ως πλατφόρμα για την ερμηνευτική κατανόηση («*Verstehen*») του πολιτικού, για τη διαμόρφωση και διατύπωση

κριτικής της πραγματικότητας με βάση κάποιες φιλελεύθερες αξιακές παραμέτρους, και για την άρθρωση ενός χειραφετητικού *προτάγματος* με στόχο τη μετάβαση σε μίαν άλλη πολιτική πραγματικότητα που θα αναδείξει την πρωταρχική αξία της ατομικής και συλλογικής ελευθερίας των υποκειμένων²⁵.

Ο φιλελευθερισμός (όρος που εμφανίζεται για πρώτη φορά σε κείμενα του 19ου αιώνα και γενικεύεται μετά τις ευρωπαϊκές επαναστάσεις του 1848) προσδιορίζει μια φιλοσοφική και πολιτική στάση που επιζητά την πρωτοκαθεδρία της ατομικής ελευθερίας πάνω στις υπόλοιπες αξίες. Ωστόσο, λίγοι θυμούνται πως η εμφάνιση του φιλελευθερισμού είναι συνδεδεμένη όχι μόνο με τη διάκριση των εξουσιών και την περιορισμένη συνταγματική μοναρχία στην Αγγλία του 17ου αιώνα, αλλά και με τη σχολή του φυσικού δικαίου των Hugo Grotius και Théodore de Bèze, οι οποίοι θεμελιώνουν ηθικά το *δικαίωμα πολιτικής ανυπακοής απέναντι στην τυραννία*. Η αρχή της «περιορισμένης» ή «μοιρασμένης» κυριαρχίας, η ισορροπία των εξουσιών και οι λεγόμενοι «Μοναρχομάχοι» αποτελούν τους προάγγελους του πολιτικού φιλελευθερισμού²⁶.

Η διάκριση μεταξύ της νομιμότητας (*légalité*) και της νομιμοποίησης (*légitimité*) της πολιτικής εξουσίας και του δικαίου που πηγάζει από αυτήν αποτελεί ασφαλώς ένα από τα κλασικά ζητήματα που αναδεικνύει η νεότερη φιλελεύθερη σκέψη, τουλάχιστον από τον John Locke και μετά²⁷. Η διάκριση ανάγεται στα ίδια τα θεμέλια του δικαίου, ιδίως δε στην απαίτηση του τελευταίου να οργανώνει και να θέτει σε κίνηση τη νόμιμη βία του κράτους επί των προσώπων που υπάγονται στη δικαιοδοσία του. Είναι πολύ γνωστό ότι για τον Locke, «*οι κυβερνήσεις μπορούν να διαλύονται [...]* όταν η *νομοθετική εξουσία* ή ο πρίγκιπας δρουν με τρόπο που να παραβιάζει την εμπιστοσύνη που τους είχαν δείξει και την εξουσία που τους είχαν παραχωρήσει», με άλλα λόγια, όταν οι κυβερνώντες χάσουν τη νομιμοποίηση που απολάμβαναν από τους κυβερνώμενους. Μάλιστα στο κεφάλαιο XIX «Περί της διάλυσης των κυβερνήσεων»²⁸, ο Locke θεμελιώνει θεωρητικά το *δικαίωμα αντίστασης* και εκδίωξης των κυβερνώντων που προδίδουν τόσο το κοινωνικό συμβόλαιο όσο και την αποστολή τους, διαπράττοντας σοβαρές καταχρήσεις εξουσίας κατά των φυσικών και αναπαλλοτρίωτων δικαιωμάτων των ατόμων³⁰.

Διαπιστώνουμε εν ολίγοις ότι το κυρίαρχο πολιτικό ζήτημα στο φιλελευθερισμό γίνεται αυτό της *κοινωνικής νομιμοποίησης της πολιτικής εξουσίας* δια της συναιδέσεως των πολιτών, σε συνδυασμό με την *άνθηση της προσωπικότητας του ατόμου*. Οι John Locke και Charles de Montesquieu, και μετά από αυτούς οι Alexis de Tocqueville και Benjamin Constant το 19ο αιώνα, θέτουν επιτακτικά το ερώτημα γύρω από τους *σκοπούς* της πολιτικής εξουσίας: «*συμφωνεί η πολιτική εξουσία με τους σκοπούς που θέτει στον εαυτό της η κοινωνία και τις αξίες που την εμπνέουν;*». Η κρατική κυριαρχία χάνει το χαρακτήρα της ως μοιρολατρικού ή ελέω Θεού γεγονόςτος και ανοίγει ο δρόμος για τον προβληματισμό γύρω από τη *νομιμοποίησή* της. Όλοι οι φιλελεύθεροι φιλόσοφοι συμφωνούν ότι η πολιτική κοινωνία, για να είναι δίκαιη και αρμονική, οφείλει να αναγνωρίζει την *αυτονομία* και την *ελευθερία* του ατόμου. Συνεπώς, αρνούνται να αποδεχθούν τις παραδεδομένες μορφές κοινωνικής ή συλλογικής ποδηγέτησης ή καθοδήγησης του ατόμου και επιζητούν τρία βασικά πράγματα: πρώτον, την ελευθερία ως ορθολογική αρχή αυτοπροσδιορισμού του ατόμου, δηλαδή την πρωτοκαθεδρία της αρχής της ελευθερίας πάνω στην αρχή της αυθεντίας, δεύτερον την ιδιωτικότητα (*privacy*), δηλαδή την ανωτερότητα της ιδιωτικής ζωής πάνω στους συλλογικούς στόχους της κοινωνίας, και τρίτον τον περιορισμό της κρατικής εξουσίας δια της κατοχύρωσης ατομικών δικαιωμάτων πάνω στο κράτος. Η φιλελεύθερη στάση αναγνωρίζει την ελευθερία ως ένα βασικό χαρακτηριστικό κάθε

ανθρώπου, ο οποίος επιζητά την αυτονομία και την ασφάλεια (στο κοινωνικοπολιτικό πεδίο), την ελεύθερη συνείδηση και έκφραση (στο ηθικό πεδίο) και την ατομική ιδιοκτησία και ελεύθερη πρωτοβουλία (στο οικονομικό πεδίο).

Δεδομένου ότι η ιδιωτική σφαίρα του κάθε ανθρώπου έχει προτεραιότητα, διότι εκεί καθένας χτίζει την ύπαρξή του και αναζητά την ευτυχία του, άρχισε κάποια στιγμή το 17ο αιώνα στην Αγγλία να ωριμάζει η ιδέα ότι το κράτος δεν έχει άλλο λόγο ύπαρξης από την προστασία των ατομικών δικαιωμάτων απέναντι σε κάθε αυθαιρεσία και σε κάθε κατάχρηση εξουσίας. Άνοιξε συνεπώς ο δρόμος γι' αυτό που αποκαλούμε σήμερα «κρίση νομιμοποίησης» όλων των αυταρχικών καθεστώτων³¹. Ο πολιτικός φιλελευθερισμός είναι άρρηκτα συνδεδεμένος εξ υπαρχής με την *απονομιμοποίηση* ανελεύθερων πολιτικών καθεστώτων και τη *μετάβαση* (transition), εν ανάγκη δια της ασκήσεως συλλογικής βίας, σε ελεύθερα και αντιπροσωπευτικά καθεστώτα νομιμοποιημένα δια της συναινέσεως.

Αυτή η μετάβαση από την απονομιμοποίηση στη νομιμοποίηση γίνεται με δύο βασικά θεωρητικά εργαλεία: την κατοχύρωση *φυσικών και απαράγραπτων δικαιωμάτων* των ατόμων και τον *πλουραλισμό*, σε συνδυασμό με τη διάκριση των εξουσιών, την προστασία των μειονοτήτων και εντέλει τη *διάκριση μεταξύ του κράτους και της «κοινωνίας πολιτών»* (*civil society* ή *bürgerliche Gesellschaft*). Πράγματι, κάθε άνθρωπος θεωρείται ελεύθερος όταν δεν παρενοχλείται από το κράτος στις βλέψεις και στα σχέδιά του, με άλλα λόγια στην ελευθερία και αυτονομία του, η οποία κατοχυρώνεται ως φυσικό του δικαίωμα. Ο δε πλουραλισμός δεν είναι αυταξία, όπως η ελευθερία, αλλά μια βέλτιστη μορφή κοινωνικής οργάνωσης που εξασφαλίζει ανά πάσα στιγμή ότι κάθε εξουσία θα ελέγχεται από μια άλλη εξουσία, ότι κάθε κοινωνική συσσωμάτωση θα περιορίζεται στην παντοδυναμία της από την ύπαρξη άλλων κοινωνικών ομάδων και ότι οι διαφορές απόψεων και πεποιθήσεων (ιδίως θρησκευτικών) θα προστατεύονται, προκειμένου καμία να μην επικρατήσει ως κυρίαρχο δόγμα.

Στη *Δεύτερη πραγματεία για την πολιτική εξουσία* του 1689, ο John Locke προβαίνει σε μια σημαντική πολιτική καινοτομία: τη *διάκριση μεταξύ της πολιτικής εξουσίας και της κοινωνίας* (που σήμερα πλέον αποκαλούμε «κοινωνία πολιτών», ή κατά την εγγεληνική και αργότερα μαρξική ορολογία «ιδιωτική-αστική κοινωνία»). Εκεί που οι προηγούμενοι πολιτικοί φιλόσοφοι -συμπεριλαμβανομένου του πρώτου φιλοσόφου του κοινωνικού συμβολαίου, Thomas Hobbes- συλλαμβάνουν την κοινωνία, το πολιτικό σώμα και την εξουσία ως μια ολότητα, ο Locke θεωρεί ότι κάθε πολιτική εξουσία πηγάζει από τη συναίνεση των ανθρώπων που αποφασίζουν να συνενωθούν μέσω ενός «κοινωνικού συμβολαίου» (*social contract*) και κατόπιν να παρέχουν στους εαυτούς τους μια κυβέρνηση προκειμένου να *διατηρήσουν* τα φυσικά και απαράγραπτα ατομικά τους δικαιώματα (και όχι να τα αλλοτριώσουν στο κράτος, όπως στον Hobbes). Συνεπώς, το κράτος δε νομιμοποιείται παρά μόνο αν εξυπηρετεί το μοναδικό του λόγο ύπαρξης, το *σκοπό* για τον οποίο το συνέστησαν οι άνθρωποι: την προστασία της ζωής, ασφάλειας, ελευθερίας και ατομικής ιδιοκτησίας των ατόμων³².

Από αυτό συνάγονται τρεις βασικές συνέπειες, που αντιστοιχούν σε τρεις θεμελιώδεις αρχές του πολιτικού φιλελευθερισμού: πρώτον, αναγνώριση των φυσικών και απαράγραπτων ατομικών δικαιωμάτων, δεύτερον, εξωγενής περιορισμός της κρατικής εξουσίας (δηλαδή όχι αυτοπεριορισμός μιας καταρχήν απόλυτης κρατικής κυριαρχίας, αλλά διαρκής της περιορισμός από την εξυπηρέτηση του καταστατικού σκοπού του κράτους που κρίνει ελεύθερα η κοινωνία), και τρίτον, αναπαλλοτρίωτο της λαϊκής κυριαρχίας και δικαίωμα

αντίστασης στην τυραννία. Η παραχώρηση κυριαρχίας από το λαό στην πολιτική εξουσία είναι πάντοτε προσωρινή και όχι μόνιμη (όπως ήθελε ο Hobbes). Συνεπώς, μπορεί ανά πάσα στιγμή να ανακληθεί, εφόσον οι κυβερνώντες γίνονται τυραννικοί και διασπούν έτσι το δεσμό εμπιστοσύνης με το λαό. Σε ένα διάσημο χωρίο, ο Locke γράφει: «όταν οι νομοθέτες προσπαθούν να αρπάξουν και να καταστρέψουν τα πράγματα που ανήκουν στους ανθρώπους ή να τους καταστήσουν δούλους, μπαίνουν σε πόλεμο με το λαό, ο οποίος απαλλάσσεται πλέον από κάθε υποχρέωση υπακοής απέναντί τους». Έτσι, εγκαθίσταται μια σχέση εξάρτησης του κράτους από την κοινωνία των πολιτών, η οποία αντιστρόφως είναι αυτόνομη και ελεύθερη από κάθε εξάρτηση απέναντί του και είτε συνεχίζει να το νομιμοποιεί είτε κάποια στιγμή το απονομιμοποιεί και μεταβαίνει επαναστατικά σε άλλη μορφή πολιτικής οργάνωσης. Κατά συνέπεια, για να μπορεί κανείς να μιλήσει για μια *γνήσια φιλελεύθερη επανάσταση*, οφείλει να εντοπίσει τρία συστατικά στοιχεία: πρώτον, τη διακριτή, ξεχωριστή και αυτόνομη σε σχέση με το κράτος ύπαρξη μιας «κοινωνίας πολιτών», δεύτερον, μια κρίση νομιμοποίησης της πολιτικής εξουσίας, και τρίτον, μια διαδικασία βίαιης μετάβασης σε άλλη μορφή πολιτικής οργάνωσης, προκειμένου να ανακτήσει η κοινωνία τα φυσικά και απαράγραπτα δικαιώματα στη ζωή, ελευθερία και ιδιοκτησία των ατόμων.

Μετά από αυτήν την παρουσίαση του φιλελευθερισμού, θα προσπαθήσω να συμπυκνώσω τα χαρακτηριστικά, ενώπιον της -μεγαλύτερης ή μικρότερης- παρουσίας των οποίων μπορούμε να πούμε με αρκετή ασφάλεια ότι διαθέτουμε μια -περισσότερο ή λιγότερο, αντίστοιχα- παγιωμένη «κοινωνία πολιτών». Θα παρουσιάσω έναν κατάλογο επτά σημείων με ελάχιστες συνοδευτικές επεξηγήσεις. Απαιτούνται:

- i. Μια μη κρατικά ελεγχόμενη οικονομική δραστηριότητα. Πρόκειται για κρίσιμο παράγοντα, εφόσον μια τέτοια σφαίρα ιδιωτικής οικονομικής δραστηριότητας συνεπάγεται τη συνειδητοποίηση των παραγωγών ότι είναι βαρύνουσας σημασίας η νομική κατοχύρωση της *ατομικής τους ιδιοκτησίας*, δηλαδή των τίτλων ιδιοκτησίας και των σχέσεων ανταλλαγής που θα αποτελέσουν τη βάση για τη συσσώρευση κεφαλαίου εκ μέρους τους. Χωρίς μια τέτοια σφαίρα μη κρατικά ελεγχόμενης ιδιωτικής οικονομικής δραστηριότητας, δεν είναι δυνατόν να δημιουργηθεί η ιδιωτική-αστική κοινωνία σε αντίστιξη με το κράτος. Εδώ είναι χαρακτηριστικό ότι το κλεπτοκρατικό καθεστώς του Μπεν Αλί στην Τυνησία, από όπου ξεκίνησε το φαινόμενο ντόμινο, άρπαζε συστηματικά με πιέσεις, εκβιασμούς και βία τους τίτλους ιδιοκτησίας πολλών επιχειρήσεων που αποδεικνύονταν κερδοφόρες, ενώ αρνούσαν τη διοικητική κατοχύρωση και νομική προστασία των τίτλων και αδειών άσκησης επαγγέλματος μικροεπαγγελματιών ή αυτοαπασχολούμενων βιοπαλαιστών, πράγμα που προκάλεσε την αυτοπυρπόληση του πρώτου μάρτυρα της επανάστασης και την κατοπινή κοινωνική ανάφλεξη. Τα στοιχεία δείχνουν ότι η Τυνησία, αλλά ολοένα και περισσότερο και η Αίγυπτος τα τελευταία χρόνια, είχαν καταφέρει να προσελκύσουν ιδιωτικές επενδύσεις, εξωτερικές αλλά και εσωτερικές.
- ii. Ένας εξαγωγικός παραγωγικός προσανατολισμός της οικονομίας. Δεν αρκεί να υπάρχει παραγωγή ιδιωτικής υπεραξίας, πρέπει η παραγωγή προϊόντων και υπηρεσιών να φέρνει σε επαφή, σε ικανοποιητικό βαθμό, τους εγχώριους παραγωγούς και εμπόρους με αντίστοιχους από ξένες χώρες. Μια κλειστή, εσωστρεφής και αυτάρκης οικονομία, που δεν αναπτύσσει αρκετά εμπορικές συναλλαγές, δεν έχει την ευκαιρία να έρθει σε επαφή και να συγκρίνει τις επιδόσεις της με επαγγελματικά standards και καλές πρακτικές δυτικών, ιδίως, οικονομικών παικτών. Ωστόσο, αυτή η

τριβή και η διαρκής προσπάθεια συγκριτικής αξιολόγησης (*benchmarking*) και άμιλλας αποτελούν κατ' ανάγκην πλατφόρμες εκσυγχρονισμού. Οι οικονομικοί παίκτες αρχίζουν έτσι να απαιτούν από τις αρχές περισσότερη διοικητική αποτελεσματικότητα και ορθολογισμό, λιγότερη γραφειοκρατία και διαφθορά, περιβάλλον πιο φιλικό προς μια επιχειρηματικότητα που να είναι ανοικτή στο διεθνή ανταγωνισμό.

- iii. Ένα σχετικά υψηλό επίπεδο μόρφωσης και κατάρτισης αλλά και πολιτικής παιδείας. Αυτός είναι ο κρίσιμος παράγων για την πολιτική συνειδητοποίηση των υποκειμένων και τη συνειδητοποίηση των κοινωνικών αδικιών αλλά και για την ανάπτυξη του ολόένα και σημαντικότερου κεφαλαίου που αποτελούν οι καλά εκπαιδευμένοι άνθρωποι πόροι, ιδίως σε οικονομίες των οποίων το ΑΕΠ προέρχεται λίγο ή και καθόλου από την εκμετάλλευση πρώτων υλών ή πλουτοπαραγωγικών πηγών. Πριν την «Αραβική Άνοιξη» παρατηρήθηκε το φαινόμενο να εξαπλώνεται διαρκώς στις κοινωνίες η απαίτηση για κατοχύρωση και προστασία δικαιωμάτων αξιοπρεπούς εργασίας και γενικότερα διαβίωσης. Και εδώ η Τυνησία, μια χώρα με πολύ μορφωμένο πληθυσμό, χωρίς καθόλου πρώτες ύλες αλλά με υψηλότερο ΑΕΠ κατά κεφαλήν από την Αίγυπτο (η οποία διαθέτει σημαντικά κοιτάσματα φυσικού αερίου), λάμπει ως υπόδειγμα, ενώ η Αίγυπτος πολύ λιγότερο και η Λιβύη, με μεγάλες μάζες αναλφάβητων, ακόμη λιγότερο. Αυτός οπαράγων συνδυάζεται και είναι αλληλένδετος με τον επόμενο.
- iv. Ύπαρξη μιας ελεύθερης διανοήσης ως φορέας κριτικής σκέψης. Πράγματι, η ύπαρξη μιας κρίσιμης μάζας διανοουμένων (πανεπιστημιακών, ερευνητών, λογοτεχνών, καλλιτεχνών), έστω και οργανικά συνδεδεμένων με θεσμούς του κράτους ή φορείς διάχυσης κρατικής ιδεολογίας, είναι διαλεκτικά συνδεδεμένη με το μορφωμένο και εκπαιδευμένο ανθρώπινο δυναμικό, από το οποίο ανατροφοδοτείται. Χωρίς αυτούς τους δύο παράγοντες, δεν μπορεί στην πραγματικότητα να υπάρξει συνειδητοποίηση της αυταξίας της ατομικής ελευθερίας και εντέλει της αξιοπρέπειας των ανθρώπων απέναντι στην κρατική εξουσία. Η Τυνησία είναι φημισμένη για το υψηλής στάθμης εκπαιδευτικό και πανεπιστημιακό της προσωπικό, το ίδιο δε και η Αίγυπτος, αν και με κάποια χρονική καθυστέρηση.
- v. Μια κατάλληλη ηλικιακή και φυλετική σύνθεση της κοινωνίας. Όταν μια κοινωνία (όπως όλες οι αραβικές, για δημογραφικούς λόγους) εμπεριέχει υψηλό ποσοστό νέων 25-34 ετών, αυτοί είναι στατιστικά φορείς νεότερων, όχι παραδοσιακών, αντιλήψεων. Συνεπώς, αποτελούν φορείς δύναμει επαναστατικών διεργασιών, ιδίως δε αν αυτό συνδυασθεί με την αίσθηση μιας «σπαταλημένης διπλωματούχας γενιάς» που δυσκολεύεται να βρει εργασία αντίστοιχη με τα προσόντα της και καταλαβαίνει ότι η οικονομία του πετρελαίου και του φυσικού αερίου θα παραχωρεί σιγά-σιγά τη θέση της στην οικονομία της γνώσης. Επίσης, είναι κρίσιμο μια κοινωνία να μην είναι υπερβολικά κατακερματισμένη φυλετικά (όπως είναι η Λιβύη μεταξύ νομαδικών ή μη φυλών), διότι αλλιώς δε θα έχει αρκετή κοινωνική συνοχή (κοινές αντιλήψεις, αξιακά συστήματα, κοινωνικές πρακτικές) για να αποφύγει τα μακιαβελικά φαινόμενα του «διαίρει και βασίλευε» και του διαρκούς ανακατέματος της τράπουλας μέσω της αναδιανομής ισχύος και προνομίων. Αυτός θεωρώ ότι είναι ένας από τους κύριους λόγους για τους οποίους «έπιασε» η επαναστατική δυναμική στην Τυνησία, το ίδιο μεν αλλά λιγότερο στην Αίγυπτο (λόγω της βαθιάς κοινωνικής στην ουσία -και όχι αυστηρά και μόνο θρησκευτικής- διαίρεσης μεταξύ σουνιτών

μουσουλμάνων και κοπτών χριστιανών) και με πολύ μεγάλο κόπο, δυσκολία και χρόνο στη Λιβύη.

- vi. Η ύπαρξη ενδιάμεσων σωμάτων (*entités intermédiaires*). Σύμφωνα με την κλασική φιλελεύθερη σκέψη, τα σώματα εκείνα που διαμεσολαβούν ανάμεσα στο κράτος και στο άτομο απορροφούν τους κοινωνικούς κραδασμούς και αποτελούν φυσικές ζώνες προστασίας απέναντι στην έμφυτη τάση κάθε πολιτικής εξουσίας να καταλαμβάνει όλον τον ελεύθερο χώρο που της αφήνεται, όπως τα αέρια στη φυσική. Τα ενδιάμεσα σώματα (όπως τα κάθε λογής σωματεία, ΜΚΟ, πανεπιστήμια, θρησκευτικές ενώσεις, συνδικάτα, τοπικές αυτοδιοικήσεις αλλά και πολιτικά κόμματα) διοχετεύουν τη βούληση του λαού προς την εξουσία, αντιπροσωπεύουν αποτελεσματικά την κοινωνία σε όλο της το φάσμα και απορροφούν τις ανεξέλεγκτες ανατρεπτικές τάσεις στην κοινωνία στο μέτρο που αποσπούν το σεβασμό των κυβερνώντων και αυτοί δέχονται να περιορίζουν την παντοδυναμία τους. Εν ολίγοις, η ύπαρξη ενδιάμεσων σωμάτων εγγυάται την κάποια μετριοπάθεια του πολιτικού καθεστώτος, δηλαδή κυβερνώντες που μετριάζουν την κυριαρχία τους και φρενάρουν τις δεσποτικές τους τάσεις. Πρόκειται αναμφίβολα για το *crash test* κάθε αυταρχικού καθεστώτος: το κατά πόσο θα αφήσει να αναπτυχθούν σχετικά ελεύθερα αυτές οι ενδιάμεσες οντότητες. Αυτό ήταν σε κάποιο βαθμό η περίπτωση της Τυνησίας (με την ύπαρξη μιας ισχυρής εργατικής συνομοσπονδίας με δημοκρατική και εκσυγχρονιστική ατζέντα) αλλά μάλλον όχι της Αιγύπτου (όπου το καθεστώς Μουμπάρακ ασκούσε ασφυκτικό έλεγχο, για παράδειγμα στο Πανεπιστήμιο Al Azhar, φοβούμενο τους ισλαμιστές) και σίγουρα όχι της Λιβύης.
- vii. Τέλος, μια διαδραστική τεχνολογική υποδομή με ευρεία διάδοση, ιδίως δε το internet και τα διάφορα εργαλεία κοινωνικής δικτύωσης. Πρόκειται για το πιο εντυπωσιακό καινοτόμο συστατικό στοιχείο. Οι δυνατότητες που αυτή η τεχνολογία δίνει για το άνοιγμα στον κόσμο με τη συλλογή πληροφοριών και γνώσης, συνεπώς για τη δημιουργία συνειδησης ταυτόχρονα εξατομικευμένης και συλλογικής, αλλά και για ριζικά αποκεντρωμένα και «οριζόντια» συλλογική αυτοοργάνωση, είναι μοναδικές. Δεν είναι υπερβολή ότι οι φιλελεύθερες και δημοκρατικές τάσεις, ιδίως της νεολαίας, σε αυτές τις χώρες γαλουχήθηκαν με τη χρήση του internet, το οποίο φέρνει και ανοιχτή και πάμφθηνη επικοινωνία με συμπατριώτες της Διασποράς, ιδίως σε δυτικές χώρες. Εδώ φαίνεται ότι και στις τρεις περιπτώσεις που εξετάζουμε υπάρχει ευρεία διάδοση αυτού του εργαλείου σταδιακής διαμόρφωσης κοινωνίας πολιτών.

Συμπερασματικά, μπορούμε με ασφάλεια να μιλήσουμε για μια γνήσια φιλελεύθερη επανάσταση (όπως την Ένδοξη Επανάσταση στην Αγγλία το 1688-89, την Αμερικανική Επανάσταση το 1776, τη Γαλλική Επανάσταση το 1789 και τις διάφορες επαναστάσεις του 19ου καθώς και του 20ού αιώνα) αλλά και με αρκετά κοινωνικά ριζοσπαστικά στοιχεία στην περίπτωση της Τυνησίας, αρκετά λιγότερο στην περίπτωση της Αιγύπτου, και με ιδιαίτερα μεγάλη επιφύλαξη και σίγουρα σε πιο περιορισμένο βαθμό στη Λιβύη.

5. Εν είδει συμπεράσματος

Είπαμε ότι η δύναμη του φιλελευθερισμού έγκειται στην κανονιστικότητά του, δηλαδή, όχι τόσο στην εξήγηση του τι (δεν) συμβαίνει επί δεκαετίες σε μια γεωγραφική ζώνη, όσο στη δυναμική πολιτικής απονομιμοποίησης και επανανομιμοποίησης που γεννούν στην κοινωνία τα αξιακά ιδανικά που είναι συνδεδεμένα με το φιλελευθερισμό. Αυτό πρακτικά σημαίνει ότι η ύπαρξη μιας

κοινωνίας πολιτών δεν αποτελεί μετρήσιμο μέγεθος σε «άσπρο-μαύρο», υπόσταση εξηγήσιμη με βεβαιότητα με τη βοήθεια κανόνων των φυσικών επιστημών. Η ύπαρξη μιας κοινωνίας πολιτών συνδέεται αναγκαστικά με μια *αναστοχαστική διάθεση (jugement réfléchi)*. Πρόκειται για μια ερμηνευτική κοινωνική πρακτική, η οποία ανατροφοδοτεί τον ίδιο της τον εαυτό μέσω της αυτοπαράτηρήσής της. Με απλά λόγια, μπορεί μεν όλα -ή τα περισσότερα- στοιχεία του ανωτέρω καταλόγου να υφίστανται σε μεμονωμένα άτομα, τα οποία πιθανόν να αποτελούν και μια «σιωπηλή πλειοψηφία», αλλά αυτά δε θα έχουν συναίσθηση της κοινωνικής δυναμικής που είναι ικανά να παράγουν ως *συλλογικά* υποκείμενα δράσης όσο δεν προχωρούν σε πράξη που να παρατηρεί και να αναστοχάζεται τον εαυτό της. Όταν το κάθε ξεχωριστό υποκείμενο δει τους ομοτίμους του να κατεβαίνουν στις πλατείες για διαμαρτυρία και να εκφράζουν τις ίδιες αξιακές απαιτήσεις με το ίδιο, τότε η αμοιβαία μεταξύ των δρώντων παρατήρηση της πράξης και των κινήτρων της αυτοτροφοδοτεί αναστοχαστικά τη δυναμική δημιουργίας μιας κοινωνίας πολιτών. Με λίγα λόγια, *η πραξεολογία επικυρώνει την ύπαρξη μιας συλλογικής οντότητας μέσω της αυτοσυνειδησίας του ότι υπάρχει και είναι ικανή να ασκεί κριτική και να δρα*. Επικυρώνοντάς την, στην ουσία πάντα ήδη τη δημιουργεί.

Σε αυτό το σημείο αναδεικνύεται πλήρως η δυναμική που δύναται να ξεδιπλώσει το πραξεολογικό ντόμινο. Διότι, πριν τις πρόσφατες επαναστάσεις που σφράγισαν την «Αραβική Άνοιξη», δεν μπορούσε κανείς να μιλάει, με πραξεολογικούς όρους τουλάχιστον, για την ύπαρξη «civil society» σε αυτές τις κοινωνίες, έστω και αν αυτή ήταν νοητή θεωρητικά. Μετά από μήνες, τείνουν πλέον να συγκεντρωθούν τα παραπάνω απαραίτητα συστατικά στοιχεία, αλλού περισσότερο και αλλού λιγότερο, για μια γνήσια πολιτικά φιλελεύθερη στροφή της Νότιας Μεσογείου και ίσως συνολικότερα της Μέσης Ανατολής. Προς το παρόν, ο ενάρετος κύκλος των εξελίξεων, η φιλελεύθερη δυναμική του φαινομένου ντόμινο, φαίνεται αρκετά δύσκολο να αναχαιτίσει την ισλαμιστική πολιτική ατζέντα, η οποία αποτελούσε μέχρι πρότινος το φόβο και τον τρόμο των πολιτικών ελίτ της Δύσης. Ωστόσο, ανοιχτό παραμένει το ενδεχόμενο οι αραβικοί λαοί, μέσα στην ποικιλομορφία τους, να διαγράψουν από τη μνήμη τους την προηγούμενη υπερβολική προσκόλληση των δυτικών δυνάμεων σε μια Realpolitik, στην ουσία σε μια επονειδιστή Ιερά Συμμαχία υπέρ της διατήρησης τυραννικών, κλεπτοκρατικών και βαθιά διεφθαρμένων καθεστώτων, εφόσον οι δυνάμεις αυτές κατανοήσουν στην πλήρη της έκταση και στηρίζουν τη φιλελεύθερη και δημοκρατική δυναμική της «Αραβικής Άνοιξης».

Σε κάθε περίπτωση, μετά τη ριζική κρίση νομιμοποίησης των προηγούμενων καθεστώτων, την ανάδειξη και ενεργοποίηση νέων κοινωνικών και πολιτικών δυνάμεων και τη διαδικασία δημοκρατικής μετάβασης -έστω και με εμπόδια-, το ενάρετο πολιτικό ντόμινο έχει ξαναοίξει, μετά από πολύ καιρό, το μέλλον.

Ιωάννης Παπαδόπουλος

Επίκουρος καθηγητής

Τμήμα Διεθνών και Ευρωπαϊκών Σπουδών

Πανεπιστήμιο Μακεδονίας

¹Βλ. Bruno-Laurent Moschetto, *Mimétisme et Marchés Financiers*, préface Jacques Hamon, Paris, Economica, collection «Recherche en gestion», 1998, σελ. 19-39.

²Ο φιλόσοφος, ανθρωπολόγος και θρησκευολόγος René Girard, εν προκειμένω, ο οποίος χρησιμοποιεί εκτενώς την έννοια της μιμήσεως, έχει χαρακτηριστεί ως ο «Δαρβίνος των επιστημών του ανθρώπου» από το φιλόσοφο Michel Serres (Michel Serres, *Atlas*, Paris, Julliard, 1994, σελ. 220).

³Βλ. σχετικά το πολύ χρήσιμο βιβλίο του Pierre-Marie Baudonnière, *Le mimétisme et l'imitation. Un exposé pour comprendre, un essai pour réfléchir*, Paris, Flammarion, collection «Dominos», 1997. Θα χρησιμοποιήσω εκτενώς αυτό το βιβλίο για να αναπτύξω την αρχική μου υπόθεση εργασίας.

⁴Η έννοια της «μιμητικής αντιπαλότητας» (*rivalité mimétique*) χρησιμεύει ως ανθρωπολογική βάση για τη θεωρία του René Girard. Από τα πολυάριθμα έργα αυτού του σπουδαίου φιλολόγου, φιλοσόφου, ανθρωπολόγου και θρησκευολόγου, μπορεί να μελετήσει κανείς ιδίως τα εξής: *Les origines de la culture. Entretiens avec Joao Cezar de Castro Rocha*, Paris, Desclée de Brouwer, 2004, *Celui par qui le scandale arrive*, Paris, Desclée de Brouwer, 2001, σελ. 63-82, *Des choses cachées depuis la fondation du monde*, Paris, Grasset, 1978, και βέβαια το magnum opus του *La violence et le sacré*, Paris, Bernard Grasset, 1972, ιδίως σελ. 201-234.

⁵Pierre-Marie Baudonnière, op. cit., σελ. 13.

⁶Gustave Le Bon, *Psychologie des foules*, Paris, PUF, collection «Quadriges», 1995 (1895¹).

⁷Βλ. F. N. Allport, *Social Psychology*, Boston, Houghton-Mifflin, 1924.

⁸Bruno-Laurent Moschetto, op. cit., σελ. 24-26.

⁹«Η αντιπαλότητα δεν αποτελεί τον καρπό μιας τυχαίας σύγκλισης μεταξύ δύο επιθυμιών πάνω στο ίδιο αντικείμενο. Το υποκείμενο επιθυμεί το αντικείμενο επειδή ο αντίπαλος ο ίδιος το επιθυμεί» (*La violence et le sacré*, σελ. 204, δική μου μετάφραση), «η επιθυμία είναι ουσιαστικά μιμητική, αντιγράφει μια επιθυμία μοντέλο» επιλέγει το ίδιο αντικείμενο με αυτό το μοντέλο» (ibid., σελ. 205).

¹⁰Για μια συνεκτική επισκόπηση των θέσεων του Girard, βλ. *Des choses cachées depuis la fondation du monde*, σελ. 16-20, καθώς και *Les origines de la culture. Entretiens avec Joao Cezar de Castro Rocha*, Εισαγωγή, σελ. 7-22 και σελ. 61-102. Στο βιβλίο του *Celui par qui le scandale arrive*, σελ. 67-68, ο Girard αναλύει τον ιουδαιοχριστιανικό κόσμο ως τη σύμπτωση μεταξύ της ηθικής (η ελευθερία ως η δυνατότητα που έχει ο άνθρωπος να αντιστέκεται στο μιμητικό μηχανισμό) και της αλήθειας (που είναι ότι τα θύματα είναι αθώα και η συλλογική βία ένοχη).

¹¹Jean-Pierre Dupuy, «De l'économie considérée comme théorie de la foule », *Stanford French Review*, vol. 7 (1983), σελ. 245-263.

¹²Βλ. το magnum opus του John Maynard Keynes, *The General Theory of Employment, Interest and Money*, London, Macmillan, 1936. Γι' αυτό το θέμα στον Keynes, βλ. ειδικότερα André Orléan, «*Mimétisme et anticipations rationnelles: une perspective keynésienne*», *Recherches économiques de Louvain*, vol. 52, n° 1 (1986), σελ. 45-66.

¹³Βλ. Bruno-Laurent Moschetto, op. cit., σελ. 27-31.

¹⁴Το σπιράλ καταστροφής («φαινόμενο ντόμινο»), που περιέγραψα εν συντομία, περιγράφεται πολύ γλαφυρά τόσο στον Michel Aglietta, *La crise. Les voies de sortie*, Paris, Michalon, 2010, σελ. 21-56, όσο και στο περιεκτικό βιβλίο ενός ειδικού των οικονομικών κρίσεων, André Orléan, *De l'euphorie à la panique: penser la crise financière*, Paris, éditions Rue d'Ulm/Presses de l'Ecole normale supérieure, 2009. Πρβλ. Gilbert Abraham-Frois, *Croissance, innovation, bulles spéculatives*, Paris, Economica, 2003, ιδίως σελ. 87-128.

¹⁵Αριστοτέλης, *Ποιητική*, 48b, 6-7 (δική μου μετάφραση).

¹⁶Pierre-Marie Baudonnière, op. cit., σελ. 43-73.

¹⁷Αυτή η αναστοχαστική αντίληψη του εαυτού ως άλλου με τη μορφή ερμηνευτικού σπιράλ εμπεριέχεται στο αριστούργημα του Paul Ricœur, *Soi-même comme un autre*, Paris, Seuil, collection «L'ordre philosophique», 1990.

¹⁸Pierre-Marie Baudonnière, op. cit., σελ. 77, 101.

¹⁹Η «αναπαράσταση», μαζί με το «παιχνίδι», αποτελούν τις πρότυπες έννοιες για την κατανόηση της οντολογίας της τέχνης στον Hans-Georg Gadamer, *Vérité et méthode. Les grandes lignes d'une herméneutique philosophique*, édition intégrale revue et complétée par Pierre Fruchon, Jean Grondin et Gilbert Merlio, Paris, Seuil, collection «L'ordre philosophique», 1996 (1960¹), μέρος πρώτο, «Διαύγηση του ζητήματος της αλήθειας, η εμπειρία της τέχνης».

²⁰Pierre-Marie Baudonnière, op. cit., σελ. 103.

²¹Η καλύτερη φιλοσοφική αναφορά για τις ιδιαιτερότητες της ανθρώπινης πραξεολογίας (*vita activa*) παρομένει η Hannah Arendt, *Condition de l'homme moderne*, Paris, Pocket, collection «Agora», 2002 (1958¹). Πρβλ. σχετικά με την ενδεχομενικότητα του πρακτικού λόγου στον «υποσελήνιο κόσμο» κατά τον Αριστοτέλη, δηλαδή στα γήινα, το εξαίρετο βιβλίο του Pierre Aubenque, *La*

prudence chez Aristote, Paris, P.U.F., collection «Quadrige», 1997 (1963¹).

²²Μη όντας επ' ουδενί ειδικός στις χώρες της Μέσης Ανατολής ή στον αραβομουσουλμανικό πολιτισμό, η απλή επιστημολογική και μεθοδολογική ειλικρίνεια μου επιτάσσουν τη μεγαλύτερη δυνατή προσοχή και επιφύλαξη στη διατύπωση υποθέσεων εργασίας, αλλά και στη διαδικασία της εμπειρικής τους επαλήθευσης ή ακύρωσης. Αυτό που ακολουθεί είναι μια άσκηση στην πολιτική φιλοσοφία, όχι μια επαλήθευση εμπειρικών υποθέσεων πολιτικής επιστήμης.

²³Βλ. Samuel P. Huntington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, New York, Simon & Schuster, 2003 (1996¹). Σύμφωνα με την ιδιαίτερα εριζόμενη άποψη του συγγραφέα, το Ισλάμ, γενικώς και αδιακρίτως, είναι πολιτισμικά ανεπίδεκτο δημοκρατικών θεσμών.

²⁴Bernard Lewis, «The Roots of Muslim Rage», *The Atlantic Monthly*, September 1990.

²⁵Ο όρος «Verstehen» (κατανόηση) εισήχθη από το Γερμανό φιλόσοφο και έναν από τους πατέρες της ερμηνευτικής, τον Wilhelm Dilthey, κατά τον 19ο αιώνα. Με απλά λόγια, ο όρος περιγράφει την ερμηνευτική κατανόηση φαινομένων από ανθρώπινα υποκείμενα με βάση την προσωπική εμπειρία, το πολιτιστικό υπόβαθρο, την ιστορική και κοινωνική συνείδηση του καθενός. Αποτελεί πεδίο έρευνας για τις «επιστήμες του ανθρώπου» (*Geisteswissenschaften*). Αντιπαραβάλλεται με το «Erklären» (εξήγηση), πεδίο έρευνας των φυσικών επιστημών (*Naturwissenschaften*) και της θετικιστικής κοινωνιολογικής σχολής, όπου τα φαινόμενα δεν κατανοούνται εκ των έndon, αλλά εξηγούνται εξωτερικά χωρίς την ανάγκη υποκειμενικών ερμηνευτικών κριτηρίων, παρά μόνο με φυσικές ή κοινωνικές νομοτέλειες. Βλ. Rudolf Makkreel, «Wilhelm Dilthey», *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2011 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <http://plato.stanford.edu/archives/spr2011/entries/dilthey/> και Jean Grondin, *L'horizon herméneutique de la pensée contemporaine*, Paris, Vrin, 1993, σελ. 156-157.

²⁶Για τους «Μοναρχομάχους» που έδρασαν στη Γαλλία κατά το τέλος του 16ου αιώνα, δηλαδή κατά την περίοδο των σφοδρών θρησκευτικών πολέμων μεταξύ των Γάλλων καθολικών και διαμαρτυρούμενων, και που μας κληροδότησαν σημαντικά πολιτικά γραπτά, βλ. τα πρακτικά ενός συνεδρίου: Paul-Alexis Mellet (dir.), *Et de sa bouche sortait un glaive. Les Monarchomaques au XVIe siècle*, Genève, Droz, 2006.

²⁷Το ζήτημα του νομιμοποιημένου σκοπού, και κατά συνέπεια των ορίων, της πολιτικής εξουσίας και του θετικού δικαίου συζητούνται σε ένα κλασικό κείμενο του πολιτικού φιλελευθερισμού, στο magnum opus του John Locke, *Δεύτερη πραγματεία περί κυβερνήσεως* (με υπότιτλο *Δοκίμιο με θέμα την αληθινή αρχή, έκταση και σκοπό της πολιτικής εξουσίας*) που εκδόθηκε αρχικά ανώνυμα το 1689, ιδίως δε στο κεφάλαιο XI «Περί της εκτάσεως της νομοθετικής εξουσίας». Η έκδοση στην οποία θα παραπέμψω είναι η γαλλική (John Locke, *Traité du gouvernement civil*, traduction David Mazel, introduction, bibliographie, chronologie et notes Simone Goyard-Fabre, Paris, Flammarion, 2ème éd., 1992, chapitre XI «De l'étendue du pouvoir législatif», §§ 134-142, σελ. 242-250).

²⁸*Ibid.*, § 221, σελ. 305 (δική μου μετάφραση).

²⁹*Ibid.*, §§ 211-243, σελ. 298-327.

³⁰Η νομιμοποίηση της αντίστασης κατά της αρχής, ακόμα και της επανάστασης σε ορισμένες περιπτώσεις, θεμελιώνεται πάνω στο βασικό προϋποτιθέμενο του πολιτικού φιλελευθερισμού ότι το ελεύθερο υποκείμενο δεν είναι ποτέ δυνατόν να καταστραφεί ή να απορροφηθεί από την κρατική εξουσία. Βλ. Laurent Fonbaustier, *John Locke : Le droit avant l'Etat*, Paris, Michalon, collection «Le bien commun», 2004, σελ. 96-103.

³¹Ο Αμερικανός κοινωνιολόγος Talcott Parsons ορίζει τη «νομιμοποίηση» ως μια γενικευμένη μορφή συναίνεσης στις βασικές θεσμικές διαδικασίες και στα αποτελέσματά τους. Σύμφωνα με τη συστημική θεωρία του Parsons, πρόκειται για ένα δομικό ζήτημα αναφορικά με την ποιότητα των σχέσεων ανταλλαγής μεταξύ διαφόρων κοινωνικών υποσυστημάτων. Βλ. Talcott Parsons and Neil J. Smelser, *Economy and Society*, London, Routledge and Kegan Paul, 2001 (1956¹), ιδίως σελ. 14-20. Ο Γερμανός φιλόσοφος Jürgen Habermas έχει αναλύσει εκτενώς την έννοια της «κρίσης νομιμοποίησης», επηρεασμένος αρχικά τόσο από τον Parsons όσο και από το μαρξισμό. Η θέση του περί «κρίσης νομιμοποίησης» έχει αναδιατυπωθεί στο σπουδαίο του έργο *Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*, translation William Rehg, Cambridge, Polity Press, 1996 (βλ. σελ. 385-386, όπου μιλάει ειδικά για το πολιτικό σύστημα: «Το πολιτικό σύστημα είναι ευάλωτο και από τις δύο άκρες σε οχλήσεις που μπορεί να το αποσπαστούν από την αποτελεσματικότητα των επιτευγμάτων του και τη νομιμοποίηση των αποφάσεών του, αντίστοιχα») (δική μου μετάφραση).

³²John Locke, op. cit., chapitre IX «Des fins de la Société politique et du Gouvernement», §§ 123-131, σελ. 236-240.

³³*Ibid.*, chapitre XIX «De la dissolution des Gouvernements», § 222, σελ. 306 (δική μου μετάφραση).

Two types of domino

1. Introduction

The so called “domino effect” has been studied by many sciences and appertains to a number of fields: physiology, ethology, psychology, mathematics, economics, strategic studies, political science and philosophy. The bridges connecting the various fields are in this case abundant: economic theory, for example, makes wide use of group psychology in its study of the atavistic behavior of financial markets¹, while philosophy employs biology in its analysis of certain fundamental anthropological facts, such as mimetic desire and the victimization of scapegoats².

In this article, I will attempt to construct and evaluate, with the help of psychophysiology, anthropology and political philosophy, a working hypothesis, which assumes there are *two, analytically distinct, types of domino effect*, which share common genus characteristics, but are distinguished by their different species characteristics. I shall call the first type “**systemic domino**” and the second type “**praxeological domino**”, and I will try to explain the discrete characteristics of each one.

2. Domino effect, mimicry and imitation

One can arguably identify at the basis of the domino effect a *mimetic* dynamic. Mimicry is a concept used also in modern ethology and psychophysiology. In every situation where two identical behaviors are observed –between an inanimate object and an animal or between two animals (belonging to either the same or different species)– we can talk of “mimicry” in the broad sense³.

Mimicry satisfies several crucial functions: one function is the need of the living organism to constantly *adapt* to its often hostile environment; another is the *dissemination* of beliefs, knowledge and practices – in the longer term, also the potential of culture creation. This phenomenon is certainly based on observing and mimicking someone else's actions (be it consciously or unconsciously, mechanically or intentionally).

While mimicry in the broad sense is a behavior widely spread throughout the natural world and regulates several vital functions, when it is complemented by a degree of intentionality or selectivity, and even more so of rivalry⁴, we can safely say that we are dealing with a phenomenon which is characteristic of the human species.

Following Baudonnière's categorization, I will distinguish between “mimicry” and “imitation” or “imitative behavior”. Essentially, the perspective of both the economists who are studying market behavior and of Girard refers to the first category, which is also the context of analysis of the concept of “systemic domino”, whereas the second category basically overlaps with the “praxeological domino”. I will attempt to demonstrate that, whereas the systemic domino type, caused as it were by the rampant dispersal of systemic risk, is essentially a blind and destructive force, the praxeological domino is pro-spective – in other words it opens our eyes and in a sense opens the horizon through a severe legitimacy crisis, which sets free the creative potential of a society.

3. *Mimicry and systemic domino: the financial crash*

Mimicry can be conceived as a special type of the adaptation mechanisms in the process of *selection* involved in the relationship of an organism and its environment⁵. In order to survive, each individual of the species must have a set of characteristics that allow it to adapt to its environment. Mimicry, an illustration of which are the various natural camouflage mechanisms used by plants and animals, is a self-preservation –and ultimately survival– strategy, employed by living organisms which live in uncertain and dangerous environments.

We know from ethology that a very common phenomenon in the animal world is that of “social facilitation”, i.e. the acquisition of skills exclusively through contact with other individuals of the same species and the subsequent imitation of the simple actions they perform. For animal species which tend to live and operate in groups, particularly mammals, mimicry plays a crucial role in the cohesion of the group and the coordination of the individual behaviors of its members. Often, such groups have hierarchical structures, therefore it is very common that the individuals constantly observe and imitate the leaders.

Mimicry is also often found in human group settings, particularly in crowds, but also at the micro-level of daily behaviors (we can, for example, identify mimicry in terms of clothing choices, hairstyles, entertainment, etc). In his classic work *Crowd Psychology*⁶, Gustave Le Bon claims that individual behaviors tend to show minimal differentiation in crowd settings, because of the irresistible influence of the group, the easy dissemination of model behaviors and the power of suggestion. According to the American school⁷, each member of a crowd operates as a *stimulus* to other members; in that sense, crowd psychology can be explained in terms of stimuli exchanges.

Mutual observation and the mainly mechanic mimicry of behavior also have a normative dimension, in the form of rule-setting and repeated practices. Each member is attached to a reference group and constantly anticipates and attunes his behaviors, views and predictions with those of the leading individuals in the group. Inescapably, the social pressure towards conformism is intense, while panic and rumor dispersal are the usual mediums of transmission –and of course distortion– of information, aided by gross simplifications (purge of all the details) and the disproportional highlighting of those details which are retained and disseminated by the preeminent figure of the group⁸.

According to the anthropological theory of René Girard, mimetic desire lies in the source of all violent behavior in human groups and cultures. This desire is the product of imitation of someone else, who we know by observation desires the same object we are, and who therefore serves as both a rival and a model⁹. If society fails to introduce some satisfactory differentiation of the desiring subject and his model, mimicry turns into competitive rivalry, fuelling the conflict between the two competitors, who vie for possession of the same object. In due course, this conflict produces abundant amounts of violence, as the object gradually loses its primary value and is substituted by the rivalry of the two “doubles” as such (*mimetic rivalry*). The occasional invention of a scapegoat, who will suffer the full blow of the accumulated wrath and violence of the community, helps to diffuse the tension and temporarily cleanse the dead-end which is the inevitable result of a *mimetic crisis*.

The mechanisms of victimization and sacrifice—which are both the product and the relief valve of the social crises constantly erupting because of mimetic rivalry—allow the community to canalize the tension and reestablish peace, occasionally repeating the ritual of the original victim's sacrifice, which serves as a reconciliation mechanism for the members of the community. According to Girard, this phenomenon lies at the heart of religions, symbolisms, cultures, institutions and the human civilization in general. The endless repetition of this ceremonial victimization was debunked by the anti-sacrificial teachings of Christianity, which, through the sacrifice of the Lamb of God, came to unveil the scapegoat mechanism for what it is, revealing the scapegoat's innocence and fostering the feelings of mercy and fear in the souls of men, while at the same time dealing a psychological blow to the perpetuation of the vicious circle of mimicry¹⁰.

Blind determinism, herd mimicry and the violent and essentially uncontrollable dispersion of risks and value destruction, are naturally the hallmarks of credit crises, which is the context where the concept of “domino” is mostly applied. The introduction of the concept of mimicry in economics is, at first sight, paradoxical, since classic economic theory focuses exclusively on the rational *individual*, who is considered as the only unit of thought and action, and never on multitudes. In a remarkable article, the philosopher and epistemologist Jean-Pierre Dupuy insightfully observes that “the economy is presented as a dismissal of the multitude”¹¹.

Lord Keynes was the first major economist to present mimicry as a rational economic concept. When specific economic actors are imperfectly informed, they rationally choose to imitate the actions of other actors, who can be considered *a priori* as better informed. Conversely, when no economic actor has any information, mutual imitation is again a rational behavior, since it diminishes the danger of losses caused by competition: every decision which adheres to the norm is considered prudential. In these cases, most of the times risk-taking that results in losses is punished by markets much more severely compared to the potential rewards accomplished by non-mainstream decisions¹².

The world of financial markets is a privileged world of exchange, which is regulated by rules, has its own technical jargon and fosters specific types of behavior and a certain code of professional values. In normal times, then, markets demonstrate a group structure, and are thus prone to intense conformism pressures; this pressure to conform inevitably influences individual thinking and the individual's expectations regarding the behavior of other group members. So when a crisis erupts, it is inevitably accompanied by irrational herd behaviors, which are caused by a sense of general panic, with each player giving precedence to his own short-term benefit, closing positions in great haste and at all cost and suffering a loss because of his lack of trust towards others. This mutual lack of trust brings about the collapse of the market's group structure, resulting in the dispersal of panic and rumors, which in turn cause even greater losses (“self-fulfilling prophecy”)¹³.

During the latest, severe credit crisis, which started in the USA in August 2007 with the sub-prime loans crisis and culminated in September 2008 with the bailout of Lehman Brothers, a systemically important bank, this was exactly the kind of domino effect we witnessed: market behavior was determined by feelings of panic

and lack of trust, since market participants were weary of the hidden exposure of other banks, credit organizations and insurance companies to “toxic” CDOs (*collateralized debt obligations*). The interbank lending market froze, with risk premiums and spreads skyrocketing. The mechanistic determinism of traders and the blind automation of the dealing rooms' software led to a massive sell-off, provoked by the activation of the *stop loss* mechanism. The markets' collective action (in essence it was merely the sum of self-interested and short-term decisions of individual market participants) resulted in a massive credit crunch, which threatened to stifle the real economy. The *deleveraging* that followed due to the conservative reflexes of the banks brought about a disinvestment crisis and a downward spiral in the competitive sector of the economy, which made multiple government interventions inevitable. Governments used both unorthodox monetary tools (the US central bank, for example, brought interest rates close to zero and implemented a policy of *quantitative easing*, i.e. it printed colossal amounts of money in order to buy back bonds from the market and urgently bolster the budgets of states or large companies that were on the brink of collapse due to the credit crunch), and a policy of fiscal expansion to recapitalize the banks and insurance companies; this policy led to an increase in public deficit and debt levels.

In this case, mimicry showed its full potential for violence and destruction. Investments –par excellence an act of trust in the creative potential of the future– temporarily froze, giving their place to an atavistic, past-oriented reaction: to the closing of positions at any cost, in order to purge the unidentified amounts of “toxic” assets that were widely dispersed¹⁴.

4. *Imitation and praxeological domino: the Arab Spring*

But let us return to psychophysiology and Baudonnière's categorization. Although certainly belonging to the same genus, *imitation* has several defining characteristics that differentiate it from mimicry. Whereas mimicry refers mainly to the co-adaptation of an organism and its environment, imitation, by virtue of its intentionality and selectivity, does not lead to conformist or/and atavistic acts; on the contrary, it leads to new communication skills, to knowledge acquirement, to self-consciousness and the realization of others' needs – in brief, it leads to human culture. It is worth noting what Aristotle writes in his *Poetic*: “...one difference between man and other animals being that he is the most imitative of living creatures”¹⁵.

Imitation is already evident in the first stages of an infant's development. It is caused by the infant's need to conform to its immediate environment. The ability of the infant to imitate by observing the regularities of its environment and by acting accordingly seems to be genuinely innate. The immediate emotional reaction caused by sensory impressions (for example by another baby's cry) develops the imitation behavior, until it becomes the basis of the infant's ability to learn – primarily the language system of his mother tongue. Later, by his third birthday, the child will go through a phase of “direct and coordinated imitation”, which means that he performs the exact same action as another child of his age, forming “doubles”. Then, imitation starts to become theatrical with the game “I pretend to...”. In adolescence, the identity crisis of the individual is resolved by his passionate imitation of various role models. Finally, in adulthood, a person's behavior is informed by observing examples of teachers who serve as role models¹⁶.

Contrary to mimicry, imitation entails the elements of self-awareness and other-awareness. Mimicry is instinctual, whereas imitation presupposes a degree of intentionality. Mimicry is gregarious and blind, whereas imitation is conscious of the self and of the other as self¹⁷. As a source of symbolic thinking –i.e. of the ability of people to refer to objects, situations and ideas through totally arbitrary signs– imitation “is at the basis of humanization and the advent of culture”¹⁸. In its turn, the ability of humans to use language symbolization ensures the dissemination of knowledge and the passing of technical and artistic traditions from one generation to the next, while the synchronic imitation by children leads to the development of the child's innate communicative tools. Imitation presupposes the exact representation of the other's perspective, and therefore trains us in decoding and enjoying the signified¹⁹. Finally, imitation brings about social cohesion to human groups, since, had it been absent, each one would follow strictly individual urges, lacking any capacity for sympathy and coordination with other group members²⁰.

Can we use in the case of imitation the concept of “domino” as we did with mimicry? Certainly, since we are dealing with species and not genus differences. In the case of imitation, we also have chain reactions with unpredictable and unidentified long-term consequences. The difference being that in this case, the consequences are free from any mechanistic influences, since we have now moved to *praxeology*, the open field par excellence, and more specifically to *political action*²¹. Here, the domino's movement is caused by hope and anticipation, by an investment in the future and a collective action with shared goals. The most pertinent illustration comes from the so-called “Arab Spring”, which started in the winter of 2010-2011 and is still dynamically unfolding. I will suggest an interpretation of this uniquely political phenomenon through the philosophical category of “legitimacy crisis”. Indeed, I believe that this category offers a suitable theoretical framework to ascertain *whether we are witnessing a genuinely liberal revolution*, regardless of the cultural context and the indefinite outcome of the chain revolts in the countries of Northern Africa and the Arab Peninsula²².

Allow me to start with some preliminary clarifications, in an effort to elucidate certain fundamental parameters of the issue at hand. The first preliminary observation is this: we should not unqualifiedly talk of the “Arab Spring”, since our empirical data, which will serve to test our working hypothesis, show substantial or, in any case, identifiable differences between the various countries of the region. In my mind, Tunisia is a substantially different case from Egypt, while both these countries are quite different from Libya (in fact, the order of events of the “domino effect” is far from accidental). We are probably dealing with species and not genus differences –this is testified, if by nothing else, by the strong phenomenon of imitational spreading of the revolts from one Arab country to the next– but there are also many differences, as we shall see, in the structure of the so-called “civil society” of each country.

My second preliminary observation is that I believe that certain international relations theories, which can be termed as *culturalist* since they focus on the *cultural* differences between the various regions or spheres –differences that produce periodically, and at times inevitably, conflicts between the spheres which are competing for influence–, are not empirically confirmed by the events of the past months. And I am not only referring to the most famous of these theories, the

“*clash of civilizations*” thesis developed by Samuel Huntington²³, which has obviously received a severe blow by the latest events. I am referring to previous theories as well, such as the one introduced by Bernard Lewis²⁴.

Having made these necessary clarifications, I can move on to state a general philosophical hypothesis: the great power of political liberalism is not –nor has it ever been– its *explanatory* power of reality in the field of politics (“*Erklären*”). Its great power, as I believe was largely confirmed by current events, is none other than that of being a *normative* theory, i.e. a theory which serves as a platform for the interpretive understanding (“*Verstehen*”) of the political, for the exercise of *criticism* of reality using certain liberal values as criteria, and for putting forward an *agenda of emancipation*, aimed at a transition to another political regime, which will pay the cardinal value of individual and collective freedom its due respect²⁵.

Liberalism (a term that first appeared in works of the 19th century and became widespread following the European revolutions of 1848) refers to a philosophical and political position which aims at establishing the preeminence of individual freedom over all other values. What many tend to forget is that the emergence of liberalism is connected not only with the separation of powers and the constitutional limitations imposed on the English monarchy in the 17th century, but also with the school of natural law established by Hugo Grotius and Théodore de Bèze, which posits that the people have a moral *right of political disobedience in the face of tyranny*. The principle of “limited” or “shared” sovereignty, the balancing of powers and the so-called “Monarchomachs” are the precursors of political liberalism²⁶.

The distinction between the *legality* and *legitimacy* of political power and its laws is certainly one of the classical issues raised by modern liberal thought, at least since John Locke²⁷. This distinction goes back to the foundations of law, and specifically to the law's claim to organize and regulate the lawful exercise of violence by the state over the persons under its jurisdiction. One of Locke's most famous positions is the following: “another way whereby governments are dissolved, [...] is when the legislative, or the prince, either of them, act contrary to their trust”²⁸; in other words, governments are dissolved when they lose the legitimacy they previously enjoyed by the governed. In fact, in chapter XIX “Of the Dissolution of Government”²⁹, Locke provided theoretical justification to the *right of resistance* and overthrow of the governments who are found in breach of both the social contract and their mission, grossly abusing their power by violating the natural and inviolable rights of individuals³⁰.

It is thus clear that in liberal theory, the major political issue is the *social legitimacy of political authority*, which is acquired through the consent of citizens, in combination with the *blossoming of the individual's personality*. John Locke and Charles de Montesquieu –followed by Alexis de Tocqueville and Benjamin Constant in the 19th century– pressingly raise the question of the *purposes* of political authority: “is political authority consistent with the goals society sets for itself and the values society believes in?”. State sovereignty is transformed from a determinist or divine right authority into something open to questions regarding its *legitimacy*. All liberal philosophers agree that for civil society to be just and harmonious, it must recognize the *autonomy* and *freedom* of the individual.

They thus reject the established forms of social or collective commandeering or manipulation of the individual and set three fundamental goals: first of all freedom, which is seen as a rational principle of individual self-determination; freedom is seen as taking precedence over the principle of authority. The second goal is the protection of privacy, which sees the private life as superior to society's collective goals. The third goal is the limitation of state power by the establishment of individual rights that cannot be violated by the state. The liberal position sees freedom as a major, innate right of *all* human beings, who share the goals of autonomy and security (in the sociopolitical sphere), of freedom of thought and expression (in the moral plane) and of individual property and free enterprise (in the economic field).

Building on the premise that the individual's private sphere reigns supreme, since it is there that each person builds his life and pursues happiness, an idea gained ground in 17th century England, that the state has no other reason of being than to protect individual rights against any arbitrary use and abuse of power. This opened the door to what we now call the "legitimacy crisis" of all authoritarian regimes³¹. Political liberalism is inextricably linked to the *delegitimization* of illiberal regimes and the *transition* –even with the use of collective violence if need be– to free, representative regimes, which are legitimized by consent.

This transition from delegitimization to legitimacy is accomplished by two fundamental theoretical tools: the establishment of *natural and inalienable individual rights* and the principle of *pluralism*; these are complemented by the separation of powers, the protection of minorities and, finally, the *separation of state and "civil society"* (or *bürgerliche Gesellschaft*). Indeed, for an individual to be considered free, he must not be harassed by the state in his aspirations and plans; in other words, he is free if his freedom and autonomy are not violated and are established as natural rights. Pluralism is not a value in itself like freedom; it is rather an optimal form of social organization, which ensures that all branches of the state are subject to checks and balances exercised by the other branches and that no social group is allowed to become predominant, by virtue of the presence of other social groups. Pluralism also posits that diverging views and beliefs (particularly religious beliefs) are protected and none becomes the dominant dogma.

In his *Second Treatise of Government* (1689), John Locke attempts an important political innovation: the *separation of political power and society* (in modern terms of "civil society" or, in Hegelian and later Marxian terminology, the "private-civil society"). Whereas the political philosophers before him –including the first social contract philosopher, Thomas Hobbes– see society, the body politic and power as one inseparable entity, Locke believes that all political power stems from the consent of the people who decide to come into society through a "social contract" and then provide themselves with a government in order to *preserve* their natural and inalienable individual rights (as opposed to alienating the said rights to the state, as proposed by Hobbes). By consequence, the state is legitimate only as long as it serves its only reason of being, which is determined by the people themselves: the protection of the life, safety, liberty and property of individuals³².

We can infer three major consequences from this discussion, which correspond to the three fundamental principles of political liberalism: the first is the recognition of the natural and inalienable individual rights, the second is the external limitation of state power (as opposed to the self-imposed limits on a state authority that is in principle absolute; in political liberalism, state power is always limited by the social contract as dictated by the people), and the third is the inalienability of popular sovereignty, combined with the right to resist tyranny. The delegation of sovereignty from the people to the government is always temporary and never permanent (as Hobbes wanted). Therefore, it can be revoked at any time if the governors become tyrants, since then they would have breached the bond of trust connecting them to the people. In a famous passage, Locke writes: “whenever the legislators endeavor to take away, and destroy the property of the people, or to reduce them to slavery under arbitrary power, they put themselves into a state of war with the people, who are thereupon absolved from any farther obedience”³³. In this framework, the state is dependent on civil society, which, on the contrary, is totally autonomous and free of any dependency on the state; the people are the ones who decide whether they will keep renewing the legitimacy of the government or revoke it; in the latter case, they are free to revolt and make the transition to some other model of governance.

To be able to talk about a *genuine liberal revolution*, one should therefore be in a position to identify three constitutive elements: first, that there is a separate, distinct and independent from the state “civil society”; secondly, that there is a legitimacy crisis of political authority; and thirdly, that a transition is taking place, leading to a different model of political organization, which will allow society to reaffirm the natural and inalienable individual rights to life, liberty and property.

After this introduction to liberalism, I will try to summarily present those characteristics, the presence –to a bigger or lesser extent– of which can serve as a guide that will allow us to determine whether a “civil society” is indeed –more or less, respectively– present. I will present a list of seven prerequisites, with minimal elaboration.

What is required is:

- i. A non-state controlled economy. This is a crucial factor, since such a sphere of private economic activity means that producers are aware of the crucial importance of the legal protection of their *individual property*, i.e. of the property titles and exchange relations which become the basis for the accumulation of capital. Absent such a sphere of non-centrally planned economic activity, the formation of a private-civil society which is separate from the state is not possible. It is illustrative that the kleptocratic regime of Ben Ali in Tunisia, the country where the domino effect was set to motion, systematically confiscated –by way of pressure, extortion and violence– the private property of many profitable companies, while simultaneously refusing to officially recognize and provide legal protection to the titles and licenses of small-time professionals and self-employed breadwinners. This situation made a man set himself on fire, with his martyrdom sparking the social revolt in Tunisia. According to the relevant data, Tunisia, and increasingly Egypt as well, had managed to attract private foreign and local investments.

- ii. An export-oriented economy. The production of private capital gains is not enough; products and services should bring into contact to a satisfactory degree the local producers and merchants with their counterparts in other countries. An isolated, inward-looking and self-contained economy, which is not significantly involved in trade, does not allow its companies to come to contact and evaluate themselves by the professional standards and good practices of the (mostly western) competition. Yet, this interaction, constant comparative evaluation (*benchmarking*) and healthy competition are all prerequisites of modernization. Only then do economic actors start demanding from authorities more administrative efficiency and rationality, less bureaucracy and corruption and an environment that is friendlier to the kind of entrepreneurship that is open to international competition.
- iii. A relatively high level of education, skills and political sophistication. This is the crucial factor with regard to the political consciousness of individuals and the realization of the social injustices they suffer, but also for the development of the increasingly important skilled human capital, which is particularly needed in economies where the exploitation of raw materials or natural resources has minimal or zero contribution to GDP. Before the “Arab Spring”, societies started growing restless, they demanded the establishment and protection of the right to decent work and a decent standard of living in general. Here, too, Tunisia provides the best illustration, since it is a country with a highly educated workforce, and despite the fact that it lacks natural resources, its GDP per capita is higher than Egypt’s (the latter sitting on substantial natural gas deposits); Egypt, and even less so Libya, with its great number of illiterate people, is less of a paradigm. This factor is combined with, and related to, the following factor.
- iv. The presence of a free-thinking intelligentsia, which serves as a vehicle of critical thinking. Indeed, the presence of a critical mass of intellectuals (consisting of academics, researchers, writers, artists), even if its members are connected to state institutions or state propaganda mechanisms, is dialectically related to an educated and skilled human workforce, which allows it to replenish its ranks. In the absence of these two factors, there can be no realization of the innate value of individual freedom and, by extension, of human dignity in the face of state authority. Tunisia is well known for the high level of its educational and university workforce; the same is true, even with some delay, for Egypt as well.
- v. A favorable age and ethnic composition of society. When a society’s population (for demographic reasons this is the case throughout the Arab world) features a high percentage of young people in the 25-34 age group, these young people statistically hold modern as opposed to traditional beliefs. They are therefore potential actors in the revolutionary processes, particularly if this is combined with a feeling of belonging to a “wasted graduate generation” that finds it hard to find work matching its qualifications and realizes that the oil and natural gas dependent economy will gradually give its place to the economy of knowledge. It is also of crucial importance that society not be excessively fragmented in terms of ethnicity (as is the case with Libya and the divide between nomadic and non nomadic tribes). When racial fragmentation is extensive, there can not be adequate social cohesion (common beliefs, value systems, social practices) to avoid the Machiavellian phenomena of “divide and conquer”

and the constant power struggles that lead to the redistribution of power and privileges. I believe that this is one of the main reasons why the revolutionary dynamic took a strong hold in Tunisia; the same, but to a lesser degree, stands for Egypt (given the essentially social and not strictly religious divide between Sunni Muslims and Copts), whereas it gained momentum after great effort, many hardships and a long time in Libya.

- vi. The existence of intermediary entities. According to classical liberal thought, the entities that play the role of the intermediary between the state and the individual absorb social tensions and serve as a natural refuge in the face of the innate tendency of all political authority to fill in the entire void left to it, as gases behave in physics. The intermediary entities (the term includes all kinds of associations, NGOs, universities, religious organisations, trade unions, local authorities, but also the political parties), channel the will of the people towards the powers that be, effectively represent the entire spectrum of society and absorb the potentially uncontrollable and subversive tendencies in society, provided they enjoy the respect of the governors and the latter are willing to put limits on their own omnipotence. In short, the existence of intermediary entities guarantees a certain degree of moderation on the part of the political regime, i.e. it ensures that governments put a brake on their dominance and despotic tendencies. Arguably, the crash test for all authoritative regimes is the degree of freedom they allow to these intermediary entities. This was, to an extent, the case with Tunisia (with its powerful labor confederation that has a democratic and modernizing agenda), less so with Egypt (where the Mubarak regime kept institutions such as the Al Azhar university on a tight leash, fearing the influence of Islamists), and certainly not with Libya.
- vii. Finally, the presence of widely spread, interactive technological infrastructure, especially of the internet and the various tools of social networking. This is the most impressively novel component. These technologies have unique potential in terms of opening up societies to the world –by virtue of the accumulation of information and knowledge– and by extension shaping a consciousness that is both individualized and collective, but also in terms of allowing a radically decentralized, “horizontal” and collective self-organization. It would not be an overstatement to say that the liberal and democratic tendencies, especially among the younger generations, in these nations were nurtured by the use of the internet, which allows the open and practically free of charge contact of the locals with their compatriots living abroad, particularly in the West. In all three of the countries we examined, it seems that this tool of gradual civil society formation was widespread.

In conclusion, we can safely speak of a genuinely liberal revolution (such as the Glorious Revolution in England of 1688-89, the American Revolution of 1776, the French Revolution of 1789 and the various revolutions of both the 19th and 20th centuries), which is complemented however by several socially groundbreaking characteristics in the case of Tunisia, less so in the case of Egypt, and much less so and with many qualifications in the case of Libya.

5. As a conclusion

We said earlier that the power of liberalism lies in its normative aspect; not in its explanatory power of what has been happening (or has failed to happen) for decades in a specific region, but rather in terms of its dynamic for political delegitimization and re-legitimization which is born in a society by liberal values and ideals. This practically means that the existence of civil society is not measurable in “black and white” terms; it is not something that can be evaluated in absolute terms with the aid of the rules of natural sciences. The existence of civil society is necessarily connected to a *reflexive judgment*. This is an interpretative social practice, which continually folds back upon itself through self-observation. In simpler terms, it is possible that all –or most– prerequisites in the list above are present in individuals, who probably constitute a “silent majority”. They are not, however, aware of the social dynamic they are able to produce as *collective* actors – not unless they take action which is self-observant and self-reflecting. When each individual actor sees his peers taking to the squares in protest and expressing the same value demands they have, then the mutual observation of the actors, their actions and their motives reflectively sustain the dynamic that leads to the formation of civil society. In a nutshell, *praxeology confirms the existence of a collective entity through the self-conscious knowledge that it exists and that it is able to exercise criticism and take action*. By attesting this, it is always already creating it.

At this point, the potential dynamic of the praxeological domino is fully revealed. Before the recent revolutions that marked the “Arab Spring”, no one could talk, at least in praxeological terms, of the existence of a “civil society” in these nations, even if this was theoretically conceivable. After several months, the aforementioned prerequisites are starting to come together, more in some places than in others, opening the way for a genuinely liberal political turn in the Southern Mediterranean, perhaps in the Middle East in general. For the time being, it seems rather difficult for that virtuous circle of events, for the liberal dynamic of the domino effect, to stop the Islamist political agenda, which had been, until recently, the worst nightmare of political elites in the West. It remains open, however, that the Arab people, in all their diversity, will manage to erase from memory the exaggerated attachment of western powers to a Realpolitik, which in essence was a shameful Holy Alliance supporting the preservation of tyrannical, kleptocratic and deeply corrupt regimes, provided that these forces realize and provide support to the liberal and democratic dynamic of the “Arab Spring”.

In any case, after the radical legitimacy crisis of the toppled regimes, the emergence and activation of new social and political forces and the continuation –despite the obstacles– of the democratic transition, this virtuous political domino has reopened, after a very long time, the future.

Ioannis Papadopoulos

Assistant Professor

Department of International and European Studies

University of Macedonia

¹See Bruno-Laurent Moschetto, *Mimétisme et Marchés Financiers*, préface Jacques Hamon, Paris, Economica, collection «Recherche en gestion», 1998, pp. 19-39.

²In this case the philosopher, anthropologist and religionist René Girard, who makes wide use of the concept of imitation, has been characterized as the “Darwin of humanities” by philosopher Michel Serres (Michel Serres, *Atlas*, Paris, Julliard, 1994, p. 220).

³See the very useful book by Pierre-Marie Baudonnière, *Le mimétisme et l'imitation. Un exposé pour comprendre, un essai pour réfléchir*, Paris, Flammarion, collection «Dominos», 1997. I will be using extensively this book to develop my initial working hypothesis.

⁴The concept of “mimetic rivalry” serves as the anthropological basis for the theory of René Girard. From the numerous works of this preeminent philologist, philosopher, anthropologist and religionist, one should give special emphasis to the following: *Les origines de la culture. Entretiens avec Joao Cezar de Castro Rocha*, Paris, Desclée de Brouwer, 2004, *Celui par qui le scandale arrive*, Paris, Desclée de Brouwer, 2001, pp. 63-82, *Des choses cachées depuis la fondation du monde*, Paris, Grasset, 1978, and, of course, to his magnum opus, *La violence et le sacré*, Paris, Bernard Grasset, 1972, especially pp. 201-234.

⁵Pierre-Marie Baudonnière, op. cit., p. 13.

⁶Gustave Le Bon, *Psychologie des foules*, Paris, PUF, collection «Quadriges», 1995 (1895¹).

⁷See F. N. Allport, *Social Psychology*, Boston, Houghton-Mifflin, 1924.

⁸Bruno-Laurent Moschetto, op. cit., pp. 24-26.

⁹“Rivalry does not arise because of the fortuitous convergence of two desires on a single object. *The subject desires the object, because the rival desires it*” (*La violence et le sacré*, p. 204, my translation), “desire is essentially *mimetic*, it copies a model desire; it chooses the same object as that model” (ibid., p. 205, my translation).

¹⁰For a concise review of Girard's positions, see *Des choses cachées depuis la fondation du monde*, pp. 16-20; also, *Les origines de la culture. Entretiens avec Joao Cezar de Castro Rocha*, Introduction, pp. 7-22 and pp. 61-102. In his work *Celui par qui le scandale arrive*, pp. 67-68, Girard analyzes the Judeo-Christian world as the convergence of morality (freedom seen as the capacity of man to resist to the mimetic mechanism) and truth (the truth being that the victims are innocent and the collective violence guilty).

¹¹Jean-Pierre Dupuy, “De l'économie considérée comme théorie de la foule”, *Stanford French Review*, vol. 7 (1983), pp. 245-263.

¹²See the magnum opus of John Maynard Keynes, *The General Theory of Employment, Interest and Money*, London, Macmillan, 1936. For the views of Keynes on this particular issue, see André Orléan, “Mimétisme et anticipations rationnelles: une perspective keynésienne”, *Recherches économiques de Louvain*, vol. 52, n° 1 (1986), pp. 45-66.

¹³See Bruno-Laurent Moschetto, op. cit., pp. 27-31.

¹⁴For a lucid account of the disaster spiral (“domino effect”) I briefly described here, see Michel Aglietta, *La crise. Les voies de sortie*, Paris, Michalon, 2010, pp. 21-56, as well as the concise book of a financial crises expert, André Orléan, *De l'euphorie à la panique. Penser la crise financière*, Paris, éditions Rue d'Ulm/Presses de l'Ecole normale supérieure, 2009. Cf. Gilbert Abraham-Frois, *Croissance, innovation, bulles spéculatives*, Paris, Economica, 2003, esp. pp. 87-128.

¹⁵Aristotle, *Poetic*, 48b, 6-7 (my translation).

¹⁶Pierre-Marie Baudonnière, op. cit., pp. 43-73.

¹⁷This reflexive conception of the self as the other in the form of a hermeneutic spiral can be found in Paul Ricœur's masterpiece, *Soi-même comme un autre*, Paris, Seuil, collection «L'ordre philosophique», 1990.

¹⁸Pierre-Marie Baudonnière, op. cit., p. 77, 101.

¹⁹“Representations” and “play” are the original concepts for understanding the ontology of art in Hans-Georg Gadamer, *Vérité et méthode. Les grandes lignes d'une herméneutique philosophique*, édition intégrale revue et complétée par Pierre Fruchon, Jean Grondin et Gilbert Merlio, Paris, Seuil, collection «L'ordre philosophique», 1996 (1960¹), part A,

«Clarifying the matter of truth, the art experience ».

²⁰Pierre-Marie Baudonnière, op. cit., p. 103.

²¹The best philosophic reference to the unique characteristics of human praxeology (*vita activa*) remains Hannah Arendt, *Condition de l'homme moderne*, Paris, Pocket, collection «Agora», 2002 (1958¹). Cf. also, regarding the contingency of practical speech in the "sublunar world", i.e. on earth, Pierre Aubenque's excellent work, *La prudence chez Aristote*, Paris, P.U.F., collection «Quadrige», 1997 (1963¹).

²²Since I am far from being an expert on Middle East countries or the Arab-Muslim world, both epistemological and methodological honesty dictate utter caution and reservation in stating my working hypotheses and in its empirical affirmation or dismissal. What follows is an exercise in political philosophy, not an affirmation of empirical political science hypotheses.

²³See Samuel P. Huntington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, New York, Simon & Schuster, 2003 (1996¹). According to the widely controversial thesis of the writer, Islam, without qualification, is culturally and inherently inept to adopt democratic institutions.

²⁴Bernard Lewis, "The Roots of Muslim Rage", *The Atlantic Monthly*, September 1990.

²⁵The term "Verstehen" (understanding) was introduced by the German philosopher and one of the fathers of hermeneutics, Wilhelm Dilthey, in the 19th century. In simple terms, the concept describes the interpretive explanation of phenomena by people, on the basis of personal experience, their cultural background and their historical and social consciousness. It is a field of research in the "humanities" (*Geisteswissenschaften*). It is contrasted with "Erklären" (explanation), which is a field of study of the natural sciences (*Naturwissenschaften*) and the sociological school of positivism, where phenomena are not understood subjectively, but externally, without using subjective interpretive criteria, but only natural or social determinants. See Rudolf Makkreel, "Wilhelm Dilthey", *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Spring 2011 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL= <http://plato.stanford.edu/archives/spr2011/entries/dilthey/> and Jean Grondin, *L'horizon herméneutique de la pensée contemporaine*, Paris, Vrin, 1993, pp. 156-157.

²⁶For the "Monarchomachs" who were active in France during the late 16th century, a time of intense religious wars between the French Catholics and Protestants, and who left several important political writings, see the annals of a conference: Paul-Alexis Mellet (dir.), *Et de sa bouche sortait un glaive. Les Monarchomaques au XVIe siècle*, Genève, Droz, 2006.

²⁷The issue of the legitimized goal, and by extension of the limits, of political power and of positive law, are discussed in a classic text of political liberalism, in John Locke's magnum opus, *Second Treatise of Government: Concerning the True Original, Extent, and End of Civil Government*, which was published initially anonymously in 1689; see particularly chapter XI "Of the Extent of the Legislative Power". My reference is to the French edition (John Locke, *Traité du gouvernement civil*, traduction David Mazel, introduction, bibliographie, chronologie et notes Simone Goyard-Fabre, Paris, Flammarion, 2ème éd., 1992, chapitre XI «De l'étendue du pouvoir législatif», §§ 134-142, pp. 242-250).

²⁸Ibid., § 221, p. 305.

²⁹Ibid., §§ 211-243, pp. 298-327.

³⁰The legitimacy of resistance to authority, or even that of revolution, is based on the fundamental tenet of political liberalism, according to which the individual can never be destroyed or absorbed by state authority. See Laurent Fonbaustier, *John Locke: Le droit avant l'Etat*, Paris, Michalon, collection «Le bien commun», 2004, pp. 96-103.

³¹The American sociologist Talcott Parsons defines "legitimacy" as a general form of consensus on the basic institutional processes and their results. According to Parsons' systemic theory, this is a structural issue, which relates to the quality of the exchange relationships between the various social sub-systems. See Talcott Parsons and Neil J. Smelser, *Economy and Society*, London, Routledge and Kegan Paul, 2001 (1956¹), esp. pp. 14-20. The German philosopher Jürgen Habermas has analyzed extensively the concept of "legitimacy crisis" and was influenced initially by both Parsons and Marxism. His position on

the matter has been stated in his great work *Between Facts and Norms: Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy*, translation William Rehg, Cambridge, Polity Press, 1996 (see pp. 385-386, where he refers specifically to the political system: “the political system is subject to constraints on two sides and that corresponding standards govern its achievements and decisions”).

³² John Locke, op. cit., chapter IX «Des fins de la Société politique et du Gouvernement», §§ 123-131, pp. 236-240.

³³ Ibid., chapitre XIX «De la dissolution des Gouvernements», § 222, p. 306.

biennále: 3

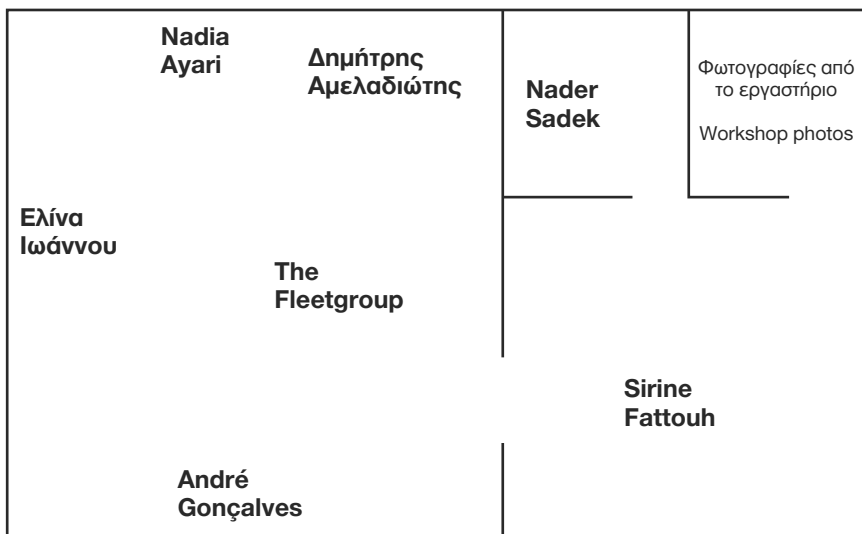
ΜΠΙΕΝΑΛΕ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΤΕΧΝΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
THESSALONIKI BIENNALE OF CONTEMPORARY ART

DOMINO | NTOMINO

Διεθνές Εργαστήριο Νέων Καλλιτεχνών
International Young Artist's Workshop

Πρώην Στρατόπεδο Παύλου Μελά | Pavlos Melas ex military camp

ΚΤΙΡΙΟ Χ

ΕΙΣΟΔΟΣ
ENTRANCE

Δημήτρης Αμελαδιώτης | Dimitris Ameladiotis

Χωρίς τίτλο
Untitled

Ελίνα Ιωάννου | Elina Ioannou

Σύνθεση με φράκτη και πλαστικές σακούλες
Composition with metal fence and plastic bags

Nadia Ayari

Χωρίς τοίχους: Οι Νέες Τοιχογραφίες της Θεσσαλονίκης
Without Walls: The New Frescos of Thessaloniki

Sirine Fattouh

Ο Μυστικός Δείπνος
The Last Supper

The Fleetgroup

Προσοχή! Πτώση Σκιών
Warning! Shadows Falling

André Gonçalves

(Α)πρόβλεπτα γεγονότα
(Un)forseen events

Nader Sadek

Βάπτισμα σε Μαύρο
Baptism in Black

Δημήτρης Αμελαδιώτης / Dimitris Ameladiotis

Ελλάδα / Greece

ΧΩΡΙΣ ΤΙΤΛΟ / UNTITLED

Τα μικρά αντικείμενα τα οποία έφτιαξα κατά τη διάρκεια του Διεθνούς Εργαστηρίου Νέων Καλλιτεχνών δεν αποτελούν μια άμεση οπτική αναπαραγωγή του τίτλου και της θεματικής του «ντόμινο». Παρατηρώντας ωστόσο εκ των υστέρων τη διαδικασία δημιουργίας όλων αυτών των αντικειμένων, το συνολικό αποτέλεσμα θα μπορούσε να μοιάζει με το παιχνίδι ντόμινο με τη γνώριμη ακολουθία μικροστοιχείων.

Εντούτοις, στα αντικείμενα αυτά ίσως ενυπάρχει και η κοινωνικοπολιτική έννοια και διάσταση του «φαινόμενου ντόμινο». Σε αυτήν το έργο μπορεί να ανταποκρίνεται με έναν πιο αλληγορικό τρόπο: παίζοντας με τις έντονες διαφορές και αντιθέσεις μεγεθών (άλλα είναι συμπαγή κι άλλα μικροσκοπικά) και δομών (άλλα κρέμονται από μία λεπτή κλωστή, άλλα αιωρούνται ή στέκονται απλώς κατά τύχη, ενώ άλλα πατούν γερά στο έδαφος), έτσι ώστε να διαμορφώνει μια εύθραυστη δυναμική, τέτοια που να δίνεται η εντύπωση πως, με μια απλή κίνηση, όλα μπορούν να καταρρεύσουν και το ένα έργο να συμπαρασύρει το άλλο.

Μέσα από όλα αυτά και κατά το διάστημα που δούλεψα στο εργαστήριο, προέκυψε για μένα και ένα επιπλέον ερώτημα, το οποίο ο θεατής καλείται όχι φυσικά να το απαντήσει αλλά να το λάβει υπόψη του βλέποντας τη δουλειά μου. Αναρωτιόμουν πώς προκύπτει η εξής αντίφαση, που προέκυψε μάλλον ασυνείδητα παρά εσκεμμένα: εκτός από όσα έργα-assemblages φέρουν εμφανώς στοιχεία έντονης επεξεργασίας, πώς γίνεται να υπάρχουν μεταξύ τους και άλλα τα οποία ολοκληρώθηκαν με την ελάχιστη χειρονομία.

The small objects I created during the International Young Artists' Workshop are not a direct visual representation of the “domino” theme, which is also the Workshop's title. Reflecting on the process that led to the creation of all these objects, the end product might give the impression of resembling the domino game and its familiar lineup of small tiles.

However, these objects might also entail the sociopolitical meaning and dimension of the “domino effect”. Under this light, my work could be seen as acquiring a more allegorical meaning: using widely different objects in terms of size (others are big while others are tiny) and structure (some are held by a thin thread, others are floating or are randomly kept upright, while others are firmly positioned on the ground), I created a fragile dynamic, which gives the impression that a single movement could make them all crumble and topple each other.

Throughout this process, during the time I spent in the workshop, another question arose; a question that the audience is not required, of course, to answer, but should keep in mind when seeing my work. I was wondering about the origin of a contradiction that was produced unconsciously rather than on purpose: with the exception of the assemblages that are clearly the product of intense processing, how can it be that there are others among them, which were completed with minimal gestures?

Δημήτρης Αμελαδιώτης / Dimitris Ameladiotis

Ελίνα Ιωάννου

Κύπρος

ΣΥΝΘΕΣΗ ΜΕ ΦΡΑΚΤΗ ΚΑΙ ΠΛΑΣΤΙΚΕΣ ΣΑΚΟΥΛΕΣ

Καθημερινά αντικείμενα, γλυπτά και αμφορείς, αρχιτεκτονικές λεπτομέρειες, ημερομηνίες, τόποι και αναφορές συνθέτουν τα έργα αυτά ή κατ' ακρίβεια τις αναπαραστάσεις τους. Τυπωμένες σε χαρτί οι εικόνες αυτές -οι οποίες προέρχονται από διάφορες πηγές και εποχές όπως περιοδικά, μπροσούρες, βιβλία τέχνης, αρχεία μουσείων καθώς, επίσης, και από φωτογραφίες εκ του φυσικού- εφαρμόζονται σε επίπεδες επιφάνειες φτιαγμένες από μπετόν και πολυστερίνη. Μερικές από αυτές τις κατασκευές στέκονται ελεύθερα, ενώ κάποιες άλλες ισορροπούν μεταξύ τους ή ακουμπούν στους τοίχους φλερτάροντας με το αρχιτεκτονικό τοπίο. Μια μεγάλη αναπαράσταση σε επίπεδη προοπτική.

Πολλά χρόνια ιστορίας, υλικών και τεχνικής, αναφορών και συμβολισμών δε θέλουν να αφηγηθούν μια κατανοητή ιστορία και να αποδώσουν νόημα. Ξεφεύγουν των ορίων τους το κάθε ένα ξεχωριστά και φτιάχνουν κάτι καινούργιο, έχοντας σαν μόνο λόγο σύνδεσής τους την αισθητική τους πρόθεση.

Η ραφινάτη επεξεργασία των εικόνων, ο φορμαλιστικός τρόπος προσέγγισης των υλικών που αναπαριστούν, η απόμακρη και αποστασιοποιημένη προσέγγιση από το αντικείμενο το ίδιο, λόγω αναπαράστασης, δημιουργούν ένα αφηρημένο αποτέλεσμα. Τα σύνορα της τρισδιάστατης εικόνας και του επίπεδου όγκου χάνονται κάπου μεταξύ παρόντος και παρελθόντος, ανώνυμου και επώνυμου, πραγματικότητας και μυθοπλασίας.

Elina Ioannou

Cyprus

COMPOSITION WITH METAL FENCE AND PLASTIC BAGS

The works -to be exact: their representations- consist of everyday objects, sculptures and amphorae, architectural details, dates, places and references. Printed on paper, these images -coming from various eras and sources, such as magazines, brochures, art books, museum archives, as well as natural photographs- are applied on flat surfaces, made of concrete and polystyrene. Some of these constructions stand alone freely; others balance on each other or lean on the walls, flirting with the architectural landscape. A big representation with a flat perspective.

So much history and so many materials and techniques, references and symbolisms, do not make a coherent whole nor do they intend to narrate a meaningful story. Each one escapes from its boundaries and makes something new, their only thing in common being their aesthetic intention.

The sophisticated processing of the images co-exists with the formalist manner of the materials' approach they represent, in combination with the aloofness and distance - caused by the aspect of representation- of the approach, from the object itself, contribute to an abstract result. The borders separating the three-dimensional image and the flat volume are lost somewhere between the present and the past, between popularity and anonymity between reality and myth.

Nadia Ayari

Tunisia / Tunisia

ΧΩΡΙΣ ΤΟΙΧΟΥΣ: ΟΙ ΝΕΕΣ ΤΟΙΧΟΓΡΑΦΙΕΣ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ / WITHOUT WALLS: THE NEW FRESCOS OF THESSALONIKI

Το έργο *Χωρίς Τοίχους: οι Νέες Τοιχογραφίες της Θεσσαλονίκης*, διερευνά τον υβριδικό χαρακτήρα της Μεσογείου και τη διαχρονικότητα του πολιτισμού της, χρησιμοποιώντας την ιστορία της Θεσσαλονίκης ως επαγώγιμο.

Κατά τη διάρκεια της δουλειάς μου στο στρατόπεδο «Παύλος Μελάς», επικεντρώθηκα στη δημιουργία τοιχογραφιών, χρησιμοποιώντας μια τεχνική που διδάχθηκα στο Skowhegan της πολιτείας Μέιν των ΗΠΑ. Και τα τρία μικρής κλίμακας έργα αναπαριστούν καταπράσινα κλαδιά δέντρων, φορτωμένα με πορφυρά σύκα. Κάθε σύκο διαπερνάται από κάποιο μέρος του αναπαριστώμενου δέντρου. Σε δύο από τα έργα, ένα φύλλο διαπερνά την πορφυρή σάρκα του μεσογειακού φρούτου, προσδίδοντάς του ένα ζευγάρι από κόκκινα χείλη και μια μακριά πράσινη γλώσσα. Στο τρίτο έργο, τα απειλητικά φύλλα βρίσκονται σε επιφυλακή, ενώ είναι τα κλαδιά αυτά που διαπερνούν το πορφυρό δέρμα του σύκου, αφήνοντας στο καθένα το αποτύπωμα μιας λαμπερής ημισελήνου.

Μόλις ολοκλήρωσα τα εύθραυστα αυτά έργα, τα μετέφερα σε τρία τζαμιά της Θεσσαλονίκης που χρονολογούνται την εποχή της τουρκοκρατίας: στη Ροτόντα, στο Αλατζά Ιμαρέτ και στο Γενί Τζαμί. Εκεί, τα φωτογράφησα έξω από τα άλλοτε θρησκευτικού χαρακτήρα και χρήσης κτίρια. Η συμμετρία ανάμεσα στα έργα μου και την αρχαία αρχιτεκτονική ήταν εμφανής και αποτυπώνεται στις φωτογραφίες που τράβηξα, οι οποίες εκτυπώθηκαν στη συνέχεια για την έκθεση *Ντόμινο*.

This project, *Without Walls: the New Frescos of Thessaloniki*, explores Mediterranean hybridity and cultural permanence using the history of Thessaloniki, Greece as its armature.

While I was working at Pavlos Melas camp, I focused on making frescos using a technique I have learned at Skowhegan, Maine. All three small-scale paintings present images of branches loaded with luscious green leaves and plum purple figs. Each fig is penetrated by an element of the depicted tree. In two of the pieces, a singular leaf pierces through the purple flesh of the Mediterranean fruit giving it a set of red lips and a long green tongue. In the third painting, the threatening leaves are on-guard, while the branches break the fig's purple skin marking each with a bright crescent.

Once these images were completed, I transported these fragile pieces to three of the mosques located in Thessaloniki and dating to the region's Ottoman rule: Rotonda, Alatza Imaret and Yeni Tzami. There, I photographed each outside of the once religious edifice. The symmetry between the paintings and the ancient architecture was apparent to my eye and is captured in the photographs that were taken and later printed for the exhibition *Domino*.

Nadia Ayari

Sirine Fattouh
Λίβανος
Ο ΜΥΣΤΙΚΟΣ ΔΕΙΠΝΟΣ

Το έργο *Last Supper* (Ο Μυστικός Δείπνος) είναι μια εγκατάσταση που αποτελείται από ένα μεγάλο τραπέζι, στρωμένο και έτοιμο να υποδεχθεί οκτώ συνδαιτυμόνες, και ένα ομοίωμα της καλλιτέχνιδας. Το σώμα είναι φτιαγμένο εξολοκλήρου από ταινία και συμπληρώνεται από λευκά κέρινα χέρια. Από το ταβάνι κρέμεται μια αγχόνη, ενώ ο χώρος φωτίζεται από πενήντα λάμπες σε καλώδιο. Στον τοίχο, έγχρωμα αντίγραφα του λευκώματος της καλλιτέχνιδας συμπληρώνουν την εγκατάσταση, παρουσιάζοντας τις σημειώσεις και τις έρευνές της κατά τη διάρκεια των τριών εβδομάδων του εργαστηρίου.

Σε μια χώρα που βρίσκεται σε οικονομική κρίση και όπου η γενική ατμόσφαιρα είναι μελαγχολική, θεώρησα σημαντικό να συμπεριλάβω στοιχεία αυτής της κατάστασης στην υλοποίηση της εγκατάστασής μου. Όπου κι αν πήγα, ένιωσα την επιρροή της κατάθλιψης στους πολίτες της Θεσσαλονίκης. Ενώ κάποιες ώρες της ημέρας η πόλη έμοιαζε σχεδόν εγκαταλελειμμένη με τα καταστήματα να κλείνουν το ένα πίσω από το άλλο, κάποιες άλλες στιγμές βρισκόταν σε εξέγερση. Σε μια χειρονομία αλληλεγγύης, οι διαδηλωτές συγκεντρώνονταν και μετέτρεπαν έναν ερημότοπο σε μαζικό χώρο διεκδίκησης. Η γενική κατάσταση φαινόταν να επηρεάζει τους πάντες: ήταν το μόνιμο θέμα συζήτησης των οδηγών ταξί. Ένας από αυτούς θέλησε να συγκρίνει την κατάσταση με αυτήν σε άλλες χώρες: «Πώς είναι τα πράγματα στη δική σου χώρα; Γιατί στην Ελλάδα είναι σκατά!». Οι περισσότεροι άνθρωποι που συνάντησα ήταν υποχρεωμένοι να κάνουν δύο δουλειές, τη μία στην παραοικονομία. Η καμαριέρα στο ξενοδοχείο έκανε μια δεύτερη δουλειά στα δύο ρεπό της, καθώς ήταν μια γυναίκα με τρία παιδιά, διαζευγμένη, και με έναν πρώην σύζυγο που δεν της έδινε καμία οικονομική βοήθεια.

Πέρα από τη συγκυρία της κρίσης, υπήρχε και ένα άλλο στοιχείο ορατά συνδεδεμένο με την περιοχή: η έντονη παρουσία της θρησκευτικής εικονογραφίας. Μάλιστα, θα έλεγα ότι αυτή η πτυχή συνέτεινε στη μελαγχολία που ένιωσα να αποπνέουν η πόλη και οι άνθρωποί της. Τα στοιχεία αυτά μου υπαγόρευαν τη θεματική της εγκατάστασης που δημιούργησα. Η οικονομική κρίση απαιτεί τεράστιες θυσίες και την αντίσταση των Ελλήνων, που δεν ήταν προετοιμασμένοι για αυτήν την κατάσταση. Ο *Μυστικός Δείπνος* είναι μια σύγχρονη επανερμηνεία της εικονογραφίας και του συμβολισμού της Θυσίας, που μεταφέρεται στη φιγούρα της καλλιτέχνιδας. Το έργο είναι μια πρόσκληση προς οκτώ καλεσμένους, οι οποίοι δε θα έρθουν ποτέ. Η καλλιτέχνης είναι σωριασμένη στο τραπέζι, με το κεφάλι της μέσα στο πιάτο. Η αγχόνη μεταδίδει την αμφισημία της κατάστασης.

Με την υποστήριξη του Γενικού Προξενείου της Γαλλίας στη Θεσσαλονίκη και του Γαλλικού Ινστιτούτου Θεσσαλονίκης

Sirine Fattouh

Lebanon

THE LAST SUPPER

The *Last Supper* is an installation consisting of a large table set for eight people, a sculpture of the artist whose entire body is made out of tape and white wax hands. A knotted rope is falling from the ceiling; the space is lit by fifty light strings. On the wall, colored copies of the artist's sketchbook support the installation and display the notes and researches she constituted during the three weeks workshop.

In a country in economic crisis, where there is an overall melancholic mood, it seemed important to take into account parameters of the context for the realization of my installation. Everywhere I went, I felt the influence of depression on the population of Thessaloniki. If the city was almost deserted at some moments of the day, shops closing one after the other, it was on strike at some other times. In a momentum of solidarity, protesters would gather and transform what was a no man's land into a massive space of claim. Everyone seemed to be affected by the overall situation: taxi drivers would always talk about it, one of them trying to compare it to other countries: "How is the situation in your country? Because in Greece it's shit!". Most of the people I encountered were obliged to have two jobs at once, one of them being on the black market. The maid of the hotel worked during her two days-off, obliged by her situation as a divorced woman with three children and an ex husband that does not help.

Besides this prompt situation, another factor, the strong presence of religious iconography, appeared to be specifically linked to the area. In an ironic sense, it even seemed to support the gloomy side that I felt through the people and the city. Those elements retained me to think my installation so as to converge. The economic crisis requires enormous sacrifices and a resistance from the Greek population which wasn't prepared for the situation. The *Last Supper* is a contemporary reinterpretation of the iconography and symbolism of the Sacrifice, transferred into the figure of the artist. The *Last Supper* is an invitation for eight guests who will never come. The artist is lying stunned on the table, head in her plate. The rope translates the ambivalence of the situation.

With the support of Consulat General de France à Thessalonique – Institut Français de Thessalonique

The Fleetgroup

Γεωργία / Georgia

ΠΡΟΣΟΧΗ! ΠΤΩΣΗ ΣΚΙΩΝ / WARNING! SHADOWS FALLING

Το φαινόμενο του ντόμινο είναι μια αλυσιδωτή αντίδραση, η οποία συνήθως εκλαμβάνεται ως μια a priori αρνητική διεργασία. Όσον αφορά την Ελλάδα, το κλισέ είναι ακόμη πιο προφανές. Με το έργο μας θέλουμε να δείξουμε ότι το ντόμινο μπορεί να λειτουργεί και ως θετική πρόοδος. Θέλουμε επίσης να στείλουμε το μήνυμα ότι δεν υπάρχει κανένας λόγος κατάθλιψης ή απάθειας και σίγουρα πάντως κανένας λόγος επιθετικότητας. Οι προσωρινές, υλικού τύπου δυσχέρειες κάποια μέρα θα εξαφανιστούν, σε αντίθεση με την πνευματική και πολιτισμική κληρονομιά αυτής της χώρας, η οποία θα επιβιώνει αέναα. Στο έργο μας χρησιμοποιήσαμε σχεδόν πλήρως κατεστραμμένους κίονες ιωνικού ρυθμού -σύμβολα της Ελλάδας-, οι οποίοι «συγκρατούν τη στέγη» χωρίς να αγγίζουν το έδαφος, δημιουργώντας στον θεατή την εντύπωση ότι μπορεί να καταρρεύσουν ανά πάσα στιγμή. Αυτοί όμως στέκουν ολόρθοι ανά τους αιώνες, όπως αυτοί του Παρθενώνα ή της στοάς στην αρχαία αγορά της Θεσσαλονίκης. Το μόνο που πέφτει από τους ελληνικούς κίονες είναι μια σκιά, η σκιά του ελληνικού πολιτισμού – μια καθολική, χρονικά και τοπικά, επιρροή επί της πλειοψηφίας των πολιτισμών και εθνών, η οποία προκαλεί ένα φαινόμενο ντόμινο που οδηγεί στην πρόοδο του παγκόσμιου πολιτισμού και κουλτούρας, στον εκδημοκρατισμό και τον φιλελευθερισμό.

The domino effect is a chain reaction usually understood a priori as a negative process. Regarding Greece, the cliché is even more evident. By our work we want to show that the domino effect can be a positive progress as well; also we want to send the message that there is no reason of depression or apathy and especially no reason of aggression; temporary materialistic difficulties will disappear one day and spiritual and cultural heritage of this nation will stay forever. In our work we installed almost fully destroyed Ionian columns, the symbols of Greece, “holding the roof” while they are not touching the ground and one can think they will start to fall in a second, but they are strongly upright like the ones in the Parthenon or in the stoa of the ancient agora of Thessaloniki that remain raised through the ages. The only thing that is falling from the Greek pillar is a shadow, the shadow of Hellenic culture that influences the majority of different cultures and nations all over space and time, causing the domino effect of progress in global culture, civilization, democratization and liberalization.

The Fleetgroup

André Gonçalves

Πορτογαλία

(Α)ΠΡΟΒΛΕΠΤΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ

Πώς προετοιμάζεσαι για ένα καλλιτεχνικό residency; Στην περίπτωση δηλαδή που καλείσαι να φύγεις από το στούντιό σου; Τί πρέπει να αφήσεις πίσω και τί να πάρεις μαζί σου; Και, εν τέλει, είναι όντως σημαντικά όλα αυτά τα υλικά; Ακόμα κι αν υπάρχει μια αρχική ιδέα πάνω στην οποία δουλεύεις, κάποιο κίνητρο ή κάποιο σχόλιο που πρέπει να γίνει, πάντα προκύπτουν προβλέψιμα και απρόβλεπτα γεγονότα στην πορεία της δημιουργίας οποιουδήποτε έργου τέχνης. Από αυτά, ορισμένα εκπλήσσουν ευχάριστα και άλλα δυσάρεστα. Επιπλέον, ενώ τα θετικά γεγονότα συμβάλλουν στον προσδιορισμό της κατεύθυνσης και της αισθητικής του τελικού έργου, τα αρνητικά σου επιτρέπουν να κατανοήσεις καλύτερα τα στοιχεία και τους λόγους που τα καθιστούν ανεπιθύμητα.

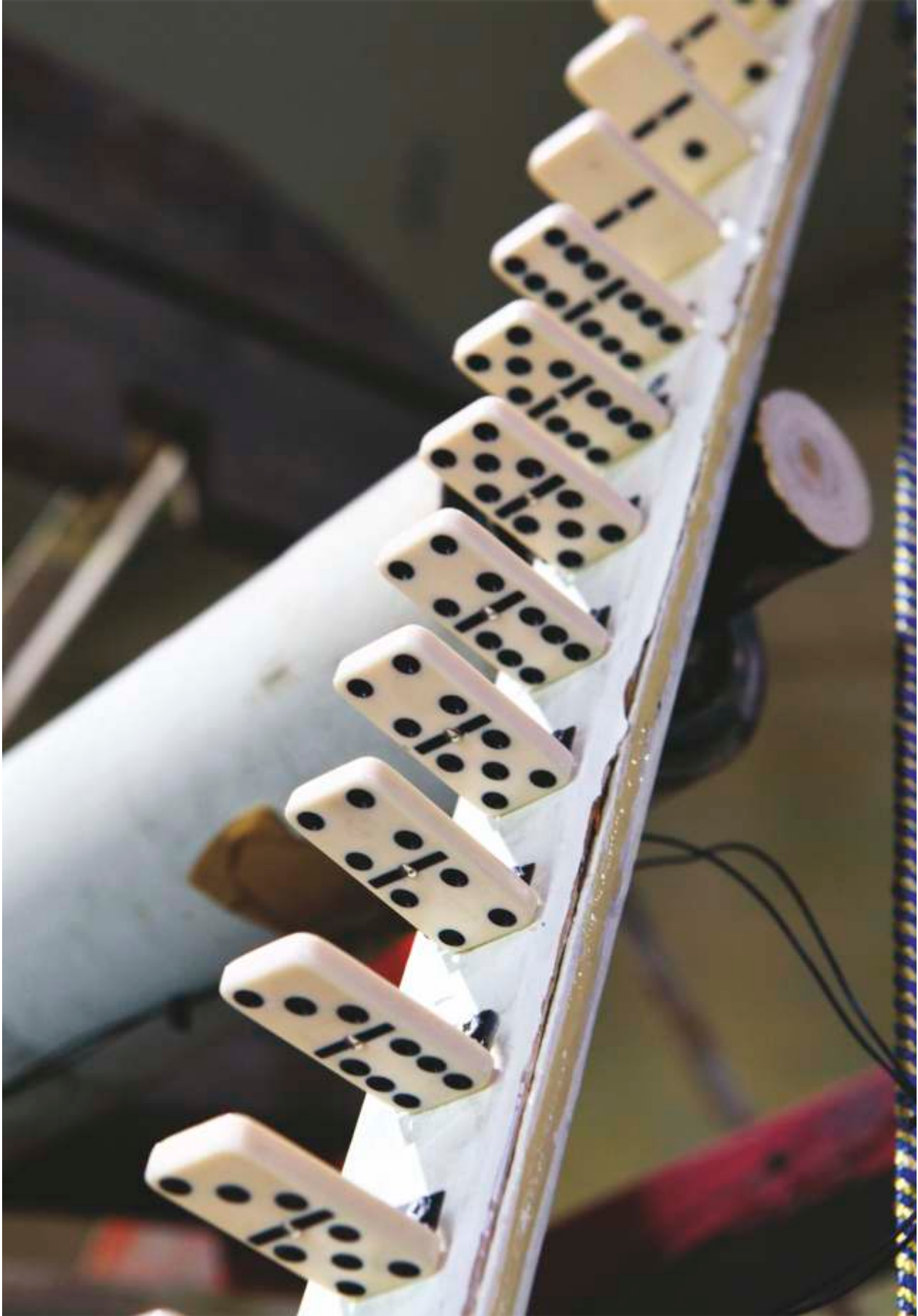
Αρκετά χρόνια πριν, αποφάσισα να κάνω τη μετάβαση από τα συμβατικά μέσα καλλιτεχνικής δημιουργίας σε ηλεκτρονικά υλικά και λογισμικό. Έκλεισα τα πινέλα και τις μπογιές μου σε μια ντουλάπα και άρχισα να ασχολούμαι με δημιουργίες από μέταλλα και ηλεκτρονικά υλικά και με τον προγραμματισμό λογισμικού. Το να δημιουργείς στη σύγχρονη εποχή χρησιμοποιώντας ως υλικό την τεχνολογία είναι απαιτητικό. Από τη σκοπιά της καλλιτεχνικής πρακτικής, όπως οι καλλιτέχνες της Αναγέννησης, θα πρέπει να είσαι γνώστης αρκετών διαφορετικών επιστημονικών πεδίων. Οι καλλιτέχνες των πολυμέσων, των νέων μέσων, της ψηφιακής και της εφήμερης τέχνης χρησιμοποιούν γνώσεις που μέχρι πρότινος παρέμεναν αποκλειστικό προνόμιο των επιστημόνων και των μηχανικών.

Από οικονομική σκοπιά, πολλά υλικά είναι ιδιαίτερα ακριβά και ορισμένες φορές η εύρεση του τέλειου εξαρτήματος θυμίζει την παροιμιώδη αναζήτηση της βελόνας στ' άχυρα. Είναι σημαντικό για τον ανεξάρτητο καλλιτέχνη, που εργάζεται σε δύσκολους καιρούς, να βρίσκει τρόπους να ξεπερνά τους οικονομικούς περιορισμούς προκειμένου να μπορεί να δημιουργεί τα έργα που του υπαγορεύει η εσωτερική καλλιτεχνική φωνή του.

Όπως κι εγώ, οι εκπρόσωποι αυτής της νέας γενιάς καλλιτεχνών καταφεύγουν στις αρχές του «κάντο μόνος σου». Στο πλαίσιο αυτό, χρησιμοποιούν συχνά ανακυκλωμένα υλικά, βρίσκουν καινούριες χρήσεις ή επινοούν εκ νέου τρόπους αξιοποίησης των υλικών που βρίσκουν και των εξαρτημάτων τους (μηχανικά και ηλεκτρονικά εξαρτήματα – τα σκουπίδια του ενός, είναι ο θησαυρός του άλλου). Τα υλικά αυτά δε χρησιμοποιούνται ως ready-made κατασκευές αλλά για τη δημιουργία συναρμωγών.

Τα έργα τέχνης είναι ενίοτε αινιγματικά. Τα τελευταία χρόνια πάντα προσπαθώ να ανακαλύψω μεταφορικές αναπαραστάσεις του αντικειμένου που με απασχολεί. Η θεματική των έργων μου εμφανίζει μεγάλη ποικιλομορφία, κάτω από την οποία όμως συναντά κανείς μια σταθερή μεθοδολογία. Όπως τοποθετείται ευφυώς ο Arthur Ganson, περιγράφοντας τα δικά του έργα: «όταν δημιουργώ αυτά τα έργα, πάντοτε προσπαθώ να βρω ένα σημείο σύγκλισης, όπου το νόημα είναι εξαιρετικά σαφές και απλό, ταυτόχρονα όμως διακρίνεται από μεγάλη αμφισημία. Πιστεύω ότι υπάρχει ένα σημείο σύμπτωσης της απλότητας και της αμφισημίας, που μπορεί να επιτρέψει στο θεατή να αντλήσει κάτι χρήσιμο».

Στο τέλος, κάτι δημιουργείται και στο πλαίσιο αυτής της διαδικασίας αποκτά κάποιο νόημα, ένα σύνολο οδηγιών, ενώ έπειτα, όπως συμβαίνει με κάθε ηλεκτρονικό προϊόν, επαναλαμβάνεται μέχρις εξαντλήσεως ή παύσης.

André Gonçalves

Portugal

(UN)FORESEEN EVENTS

How do you prepare for an artistic residency? When you're supposed to leave the studio decisions that need to be made? What to leave behind and what to carry along? And in the end, are all those materials really important? Even if there's an initial concept to work upon, a motivation or a comment to be made, there are always foreseen and unforeseen events during the course of creating any artwork, some of which are surprisingly welcome while others are not. Furthermore, while the positive events help defining the direction and the aesthetics of the final piece, the negative ones allow you to have a better understanding of what and why they are not desired

Several years ago I changed from the conventional art supply store to the hardware and electronic ones. I kept my brushes and paint in the closet and moved on to metal shaping, electronics and programming. Working with technology as art materials in modern times is somehow demanding. From an artistic practice point of view, like the renaissance artist, it is necessary to be proficient in several scientific areas; intermedia/new media/digital/transitory art practitioners employ knowledge that before was left to scientists and engineers.

From an economical point of view, materials can be rather expensive and sometimes finding the perfect part is like looking for that lost needle in the haystack. It is important that one, as an independent artist living in a troublesome economical world, tries to find ways of overcoming budget limitations in order to keep making the artwork that inner motivations demand.

Like myself, this new generation of artists recur to the D.I.Y. (do it yourself) principles and in doing so many times recur to recycling, re-purposing and re-inventing found materials and their inner parts (mechanic and electronic components – one man's trash is another man's treasure), these are used not as ready-mades but rather to create assemblages.

Artworks can be enigmatic, in the course of the last years I always try to find metaphorical representations to the subject that I wish to address to. These subjects have been very diverse but there's an underlying method that is constant, as Arthur Ganson so eloquently puts it when talking about his own artwork: “when I'm making this pieces I'm always trying to find a point where I'm saying something very clearly, and it's very simple, and also at the same time very ambiguous and I think there's a point between simplicity and ambiguity which can allow a viewer to perhaps take something from it”.

In the end, something is created and, in that process, given a meaning, a set of instructions and then, like any electronic commodity, it repeats itself to exhaustion or to a halt.

Nader Sadek

Αίγυπτος

ΒΑΠΤΙΣΜΑ ΣΕ ΜΑΥΡΟ

Στο έργο γλυπτικής και performance με τίτλο *Baptism in Black* (Βάπτισμα σε Μαύρο), ο Nader Sadek επιδίδεται σε μια τελετή σατανισμού, που βεβηλώνει τη μοναδικά κατασκευασμένη από τον καλλιτέχνη προτομή του Χόσνι Μουμπάρακ. Η performance έγινε σε ένα χώρο πολιτικά φορτισμένο, στον Λευκό Πύργο της Θεσσαλονίκης, με το έργο του Sadek να διοχετεύει και να συνδέει την αναταραχή που τροφοδότησε τις επαναστάσεις στον αραβικό κόσμο με τις κρίσεις στις χώρες της ευρωζώνης. Συνοδεύει του τοπικού συγκροτήματος death metal *Γέννα Από Κώλο* και μιας χορωδίας αποτελούμενης από τριάντα Θεσσαλονικείς οπαδούς του είδους, ο Sadek εκτέλεσε μια μαύρη τελετουργία πάνω σε μια ολόλευκη προτομή του Μουμπάρακ, η οποία ήταν φτιαγμένη με βάση τα πετρελαιοειδή υλικά που αποτελούν το σήμα κατατεθέν του καλλιτέχνη. Η τελετή κορυφώθηκε με τον καλλιτέχνη να βαπτίζει την προτομή σε ένα αντίστοιχο υλικό – αυτή τη φορά επρόκειτο για ένα λαμπερό, ιξώδες ρευστό στο χρώμα του όνυχα.

Η performance *Βάπτισμα σε Μαύρο* συνδέει τις διώξεις της μουσικής και της κουλτούρας του χέβι μέταλ από την αιγυπτιακή κυβέρνηση με την εξέγερση που οδήγησε στην ανατροπή της τριακονταετούς δικτατορίας του Μουμπάρακ. Οι παραπομπές στο σατανισμό αφορούν τις μαζικές συλλήψεις οπαδών του χέβι μέταλ το 1996 στην Αίγυπτο, τις οποίες είχε δικαιολογήσει το κράτος με το σκεπτικό ότι οι οπαδοί του χέβι μέταλ είναι λάτρεις του σατανά. Από την ομάδα των ατόμων που συνελήφθησαν και βασανίστηκαν, αναδείχθηκαν δύο ακτιβιστές, που έπαιξαν πρωταγωνιστικό ρόλο τόσο στα γεγονότα που προηγήθηκαν όσο και στην ίδια την αιγυπτιακή επανάσταση τον Φεβρουάριο του 2011, ενισχύοντας τις δράσεις των οργανώσεων ανθρωπίνων δικαιωμάτων και της κοινωνίας των πολιτών τόσο στους δρόμους όσο και δια των μέσων κοινωνικής δικτύωσης. Χλευάζοντας την παράνοια των φαντασιώσεων της τότε αιγυπτιακής κυβέρνησης, το έργο του Sadek φαντασιώνεται με τη σειρά του ότι οι σατανικές τελετές ήταν αυτές που οδήγησαν τελικά στην πτώση του αιγυπτίου προέδρου. Το *Βάπτισμα σε Μαύρο* μυεί τον Μουμπάρακ στην εξορία.

Στο τέλος της performance, αυτό που απομένει είναι η «πνιγμένη προτομή του Μουμπάρακ»: ένα πειραματικό ηχητικό κολάζ των Θεσσαλονικιών οπαδών του χέβι μέταλ, που κραυγάζουν στους δρόμους σηματοδοτώντας ένα είδος ηχητικής κατάληψης του δημόσιου χώρου, σε συνδυασμό με τη δραστηριότητα στις σελίδες του facebook, που προσέλκυσε σταδιακά την τοπική κοινότητα χέβι μέταλ να συμμετάσχει σαν χορωδία ή ποίμνιο στο έργο – μια διαδικασία που παραπέμπει στο ρόλο που έπαιξαν τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης στην ίδια την αιγυπτιακή επανάσταση.

Nader Sadek

Egypt

BAPTISM IN BLACK

Nader Sadek's sculpture-and-performance piece *Baptism in Black* staged a satanic ritual that desecrates the artist's uniquely fabricated bust of Hosni Mubarak. Performed at Thessaloniki's politically charged White Tower, Sadek's piece channeled and connected the unrest fuelling Arab revolutions and Eurozone crises. Accompanied by Thessaloniki death metal outfit *Genna Apo Kolo* (Anal Birth) and a chorus of thirty local metal fans, Sadek carried out a black mass over a monochromatic white bust of Mubarak fabricated out of one of Sadek's signature, petroleum-based compounds. The ritual crescendoed with the artist drowning the bust in another one of these signature compounds, this time a shiny, onyx-colored, viscous liquid.

Baptism in Black links the Egyptian government's persecution of heavy metal music and culture to the 2011 uprising that overthrew Mubarak's thirty-year dictatorship. The satanic allusions recall the 1996 mass arrest of heavy metal music fans in Egypt, which the state justified on the grounds that heavy metal fans are Satan worshippers. From amongst the arrested and tortured fans arose two activists who had a prominent role in the build-up to and unfolding of the Egyptian revolution of February

2011, intensifying the activities of human rights and civil society organizations both on the ground and in social media. Playing on the paranoid fantasies of the Egyptian government, then, Sadek's piece in turn fantasizes how satanic rites led to the eventual downfall of the Egyptian president. *Baptism in Black* initiates Mubarak into banishment.

The final product of this performance-event consist of the "drowned Mubarak bust;" an experimental audio collage of Thessaloniki metal fans growling in the streets, aurally signaling their contestatory occupation of public space; along with the serialized facebook pages, which incrementally drew the local community of chorus and congregation into the piece, a process that references the role of social media in the Egyptian revolution itself.

ΒΙΟΓΡΑΦΙΚΑ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΩΝ / ARTISTS BIOGRAPHIES

Δημήτρης Αμελαδιώτης / Dimitris Ameladiotis

Ο Δημήτρης Αμελαδιώτης γεννήθηκε στη Θεσσαλονίκη το 1979. Σπούδασε ζωγραφική στη Σχολή Καλών Τεχνών του ΑΠΘ, στην Koninklijke Academy of Audiovisual Arts, Γάνδη, Βέλγιο και ακολούθησε μεταπτυχιακές σπουδές στο Chelsea College of Fine Arts, Λονδίνο. Έχει πραγματοποιήσει τρεις ατομικές εκθέσεις: γκαλερί Elika, Αθήνα (2010) / Tsatsis Projects Gallery, Θεσσαλονίκη (2007 και 2003). Συμμετείχε σε ομαδικές εκθέσεις, projects και residencies στην Ελλάδα και το εξωτερικό: *Hovikartanon Art Residence*, in situ παραγωγή έργων σε συνεργασία με την Ελένη Θεοφυλάκτου, Summelina, Φιλανδία (2010) / *Summer 10x10 artists*, γκαλερί Elika, Αθήνα (2010) / *Μελόδραμα* project, ανεξάρτητη ομαδική δράση από τους kangaroo court σε δημόσιο χώρο, Θεσσαλονίκη (2010) / *Νέα γενιά καλλιτεχνών Θεσσαλονίκης*, Εικαστικός Κύκλος, Αθήνα (2010) / *Περί Περιπτέρου* project, ομαδική δράση σε συνεργασία με τον Γιώργο Παλιάτσιο, (2009) / *Nexus Machine Shop*, 2nd Conference of Transcultural Exchange Organization Of Arts, Βοστώνη, ΗΠΑ (2009) / *Translate me*, ανεξάρτητος χώρος στην οδό Αιόλου 48, Αθήνα (2008) / Συλλογή Ντονόπουλου, Donopoulos Gallery, Θεσσαλονίκη (2008) / *Scissors, stone, paper*, RKB gallery, Λονδίνο (2008) / *Condensation 1*, Decima Gallery, Λονδίνο (2008) / *Free Associations*, Chelsea Space, Λονδίνο (2007) / *Η Χρυσή Εποχή*, a.antonopoulou gallery, Αθήνα (2007) / Art Karlikevi Residency, Καισάρεια, Τουρκία (2006) / Πεδίο Δράσης Κόδρα 04, Θεσσαλονίκη (2004) / Πεδίο Δράσης Κόδρα 03, Θεσσαλονίκη (2003). Είναι μέλος των ομάδων τέχνης *PalAmeA* και *Kangaroo Court*.

Dimitris Ameladiotis was born in 1979 in Thessaloniki. He studied painting at the Fine Arts School of Aristotle University of Thessaloniki, at the Audiovisual Department of Gent University, Belgium and earned a master's degree at the Chelsea College of Fine Arts in London. He has presented three solo exhibitions: Elika gallery, Athens (2010) / Tsatsis Projects gallery, Thessaloniki (2007 and 2003). He has also participated in various group exhibitions, projects and residencies in Greece and abroad: *Hovikartanon Art Residence*, in situ artworks production in collaboration with Eleni Theofylaktou, Summelina Filland (2010) / *Summer 10x10 artists*, Elika Gallery, Athens (2010) / *MelodramThes* project, independent group action by the kangaroo court in public space, Thessaloniki (2010) / *Young Artists from Thessaloniki*, Ikastikos Kyklos Gallery, Athens (2010) / *About the Kiosk* project, independent action in collaboration with George Paliatsios (2009) / *Nexus Machine Shop*, 2nd Conference or Transcultural Exchange Organization of Arts, Boston, USA (2009) / *Translate me*, independent space at 48 Aeolou Street, Athens (2008) / Donopoulos' Collection, Donopoulos Gallery, Thessaloniki (2008) / *Scissors, stone, paper*, RKB gallery, London (2008) / *Condensation 1*, Decima Gallery, London (2008) / *Free Associations*, Chelsea Space, London (2007) / *The Golden Age*, a.antonopoulou gallery, Athens (2007) / Art Karlikevi Residency, Caesareia, Turkey (2006) / Kodra Action Field 04, Thessaloniki (2004) / Kodra Action Field 03, Thessaloniki (2003). He is a member of the art collaborative project groups *PalAmeA* and *Kangaroo Court*.

Ελίνα Ιωάννου / Elina Ioannou

Η Ελίνα Ιωάννου γεννήθηκε το 1979 στην Κύπρο. Ζει και εργάζεται στη Λεμεσό. Σπούδασε διακόσμηση εσωτερικών χώρων στο Frederick University της Κύπρου. Ακολούθησαν σπουδές στην École Supérieure des Beaux-Arts de Montpellier, στη Γαλλία, όπου τελείωσε και το μεταπτυχιακό της. Παρουσίασε τη δουλειά της σε ατομικές εκθέσεις: *39.2 m² And I Have No Reason To Lie*, Omikron Gallery, Λευκωσία, Κύπρος (2010) / *Caught In The Act*, Δημοτικό Κέντρο Τεχνών Λευκωσίας, Κύπρος (2009). Επίσης, συμμετείχε σε ομαδικές εκθέσεις: *OCC one* (Original Certified Copy one), TinT Gallery, Θεσσαλονίκη και 50-1 Gallery, Λεμεσός, Κύπρος (2011) / *Cyprislandia*, Reykjavik Art Gallery, Ρέικιαβικ, Ισλανδία (2011) / *Reveries Of Will*, *Art From The Land Of Cyprus*, Vamiali's Gallery, Αθήνα (2011) / *Drawing Stories 2*, Κέντρο Σύγχρονης Τέχνης Ιλεάνα Τούντα, Αθήνα (2011) / *Between You And Me And The Wall*, Omikron Gallery, Λευκωσία, Κύπρος (2011) / *Drawing Stories*, 50-1 Gallery, Λεμεσός, Κύπρος (2010) / *Rooms 2010*, Αίθουσα Τέχνης Καππάτος, Αθήνα (2010) / *Five Years Later*, La Menuiserie, Rodez, Γαλλία (2010) / *Our Creative Diversity: Kairos*, 13η Μπιενάλε Νέων Καλλιτεχνών Ευρώπης και Μεσογείου, Puglia, Ιταλία (2008) / 3rd AAW International Youth Salon 2008 (Διεθνές Φεστιβάλ Νέων Καλλιτεχνών), Atelier d' Alexandrie, Αίγυπτος (2008) / *Artistic Direction - Let it Come Let it Go*, (Ομάδα εν Δράσει), 7η Dance Platform, Θέατρο Ριάλτο, Λεμεσός, Κύπρος (2007) / *TANZherbst Festival*, Δρέσδη, Γερμανία (2007) / *Pourquoi Ne Pas Courir dans l'Atelier*, La Menuiserie, Rodez, Γαλλία (2005) / *Symposium on Sculpture - Afrique-France*, Blachere Foundation, Joucas, Γαλλία (2004) / *#@!*, Christian Besson, ESBAMA, Montpellier, Γαλλία (2004).

Elina Ioannou was born in 1979 in Cyprus. She lives and works in Limassol. She studied interior design at the Frederick University of Cyprus. She went on with her graduate and postgraduate studies at the École Supérieure des Beaux-Arts de Montpellier, France. She has presented her work in the following solo shows: *39.2 m² And I Have No Reason To Lie*, Omikron Gallery, Nicosia, Cyprus (2010) / *Caught In The Act*, Nicosia Municipal Art Center, Nicosia, Cyprus (2009). She also participated in the following group exhibitions: *OCC one* (Original Certified Copy one), TinT Gallery, Thessaloniki and 50-1 Gallery, Limassol, Cyprus (2011) / *Cyprislandia*, Reykjavik Art Gallery, Reykjavik, Iceland (2011) / *Reveries Of Will*, *Art From The Land Of Cyprus*, Vamiali's Gallery, Athens (2011) / *Drawing Stories 2*, Ileana Tounta Contemporary Art Center, Athens (2011) / *Between You And Me And The Wall*, Omikron Gallery, Nicosia, Cyprus (2011) / *Drawing Stories*, 50-1 Gallery, Limassol, Cyprus (2010) / *Rooms 2010*, Kappatos Gallery, Athens (2010) / *Five Years Later*, La Menuiserie, Rodez, France (2010) / *Our Creative Diversity: Kairos*, 13th Biennale of Young Artists from Europe and the Mediterranean, Puglia, Italy (2008) / 3rd AAW International Youth Salon 2008, Atelier d' Alexandrie, Alexandria, Egypt (2008) / *Artistic Direction - Let it Come Let it Go*, (Omada en Drasi), 7th Dance Platform, Rialto Theatre, Limassol, Cyprus (2007) / *TANZherbst Festival*, Dresden, Germany (2007) / *Pourquoi Ne Pas Courir dans l'Atelier*, La Menuiserie, Rodez, France (2005) / *Symposium on Sculpture - Afrique-France*, Blachere Foundation, Joucas, France (2004) / *#@!*, Christian Besson, ESBAMA, Montpellier, France (2004).

Nadia Ayari

Η Nadia Ayari γεννήθηκε το 1981 στην Τύνιδα. Ζει και εργάζεται στη Νέα Υόρκη. Σπούδασε ιστορία της τέχνης στο College of Arts and Sciences στο Πανεπιστήμιο της Βοστώνης (2004) και καλές τέχνες στην Graduate School of Arts and Sciences, στο Brandeis University (2005). Έκανε μεταπτυχιακές σπουδές ζωγραφικής στο Rhode Island School of Design (2007). Έχει πραγματοποιήσει τις εξής ατομικές εκθέσεις: Monya Rowe Gallery, Νέα Υόρκη (2011) / Luce, Τορίνο (2009) / Mehr Gallery, Νέα Υόρκη (2011). Έχει παρουσιάσει τη δουλειά της και σε ομαδικές εκθέσεις: Saatchi Gallery, Λονδίνο (2009) / Memorial Hall Gallery, Rhode Island School of Design, Providence (2009) / Monica De Cardenas Gallery, Zuoz, Ελβετία (2009) / Provincetown Art Association Museum, Provincetown, Μασαχουσέτη (2010) / Michael Rosenthal Gallery, Σαν Φρανσίσκο (2010) / 12η Μπιενάλε Κάιρο (2010) / Dubai Art Fair, Ηνωμένα Αραβικά Εμιράτα (2011) / Luce, Art Cologne, Κολωνία (2011). Επίσης, συμμετείχε στο επιμελητικό project *Across Histories: Artist and Curator Talks*, για το ArteEast που πραγματοποιήθηκε στο Elizabeth Foundation for the Arts, Νέα Υόρκη (2008) και στο Cabinet Space, Νέα Υόρκη (2009).

Nadia Ayari was born in 1981 in Tunis. She lives and works in New York. She studied art history at the College of Arts and Sciences, Boston University (2004) and fine arts at the Graduate School of Arts and Sciences, Brandeis University (2005). She acquired her MFA in painting from the Rhode Island School of Design (2007). Her solo shows include: Monya Rowe Gallery, New York (2011) / Luce, Turin (2009) / Mehr Gallery, New York (2011). She has also presented her work in group exhibitions such as: Saatchi Gallery, London (2009) / Memorial Hall Gallery at the Rhode Island School of Design, Providence (2009) / Monica De Cardenas Gallery, Zuoz, Switzerland (2009) / Provincetown Art Association Museum, Massachusetts (2010) / Michael Rosenthal Gallery, San Francisco (2010) / 12th International Cairo Biennale, Cairo (2010) / Dubai Art Fair, United Arab Emirates (2011) / Luce, Art Cologne, Germany (2011). She has also participated in the curatorial project *Across Histories: Artist and Curator Talks*, for ArteEast held at the Elizabeth Foundation for the Arts, New York (2008) and at Cabinet Space, New York (2009).

Sirine Fattouh

Η Sirine Fattouh γεννήθηκε στη Βηρυτό το 1980. Ζει και εργάζεται στο Παρίσι. Αποφοίτησε από την École Nationale Supérieure d'Arts Paris-Cergy το 2006. Από το 2005, η Fattouh διδάσκει τέχνες στο Université Paris 1, Panthéon-Sorbonne, όπου είναι, επίσης, μέλος του Κέντρου Σπουδών και Ερευνών των Πλαστικών Τεχνών. Έχει παρουσιάσει τη δουλειά της στις εξής εκθέσεις: *Fonction critique, quelques apparitions diversement manifestées*, Aperto gallery, Μοντελιέ (2009) / *Pol/A*, Galerie Nivet-Carzon, Παρίσι (2009) / *Exposure 2009*, Beirut Art Center, Βηρυτός (2009) / *Parcours mixtes*, galerie Michel Journiac, Παρίσι (2009) / *Vous écrire*, Centre Culturel Français of Beirut, Βηρυτός (2008) / *Home? Figures des migrations*, Villa des Tourelles gallery, Nanterre, Γαλλία (2008) / *Jeune création*, espace Charlie Parker de la Grande Halle de la Villette, Παρίσι (2008) / *Perdu - Gagné*, Festival Photos et Légendes, Théâtre du Fil de l'eau, Pantin, Γαλλία (2008) / *Proliférer*, Villa Savoye of Le Corbusier, Poissy, Γαλλία (2007) / *Le grand chelem et le petit schmiblick*, Collectif Persona Non Grata, la Vitrine de l'École Nationale Supérieure d'Arts de Paris-Cergy gallery, Παρίσι (2006) / *Baby Doll: Made in China*, installation, F-Space Trianon, Παρίσι (2006) / *Le temps des appareils*, έκθεση της ερευνητικής ομάδας του CERAP στο Faux Mouvement, Centre d'art contemporain, Metz, Γαλλία (2006) / *Le temps des appareils*, έκθεση της ερευνητικής ομάδας του CERAP στο CUBE, Issy-les-Moulineaux, Γαλλία (2006).

Sirine Fattouh was born in 1980 in Beirut. She currently lives and works in Paris. She graduated from the École Nationale Supérieure d'Arts of Paris-Cergy in 2006. Since 2005, Fattouh teaches arts at the Université Paris 1, Panthéon-Sorbonne, where she is also a member of the Centre d'Études et de Recherches en Arts Plastiques. She has presented her work in solo and group exhibitions such as: *Fonction critique, quelques apparitions diversement manifestées*, Aperto gallery, Montpellier (2009) / *Pol/A*, Galerie Nivet-Carzon, Paris (2009) / *Exposure 2009*, Beirut Art Center, Lebanon (2009) / *Parcours mixtes*, galerie Michel Journiac, Paris (2009) / *Vous écrire*, Centre Culturel Français of Beirut, Lebanon (2008) / *Home? Figures des migrations*, Villa des Tourelles gallery, Nanterre, France (2008) / *Jeune création*, espace Charlie Parker de la Grande Halle de la Villette, Paris (2008) / *Perdu-Gagné*, Festival Photos et Légendes, Théâtre du Fil de l'eau, Pantin, France (2008) / *Proliférer*, Villa Savoye of Le Corbusier, Poissy, France (2007) / *Le grand chelem et le petit schmiblick*, Collectif Persona Non Grata, la Vitrine de l'École Nationale Supérieure d'Arts de Paris-Cergy gallery, Paris (2006) / *Baby Doll: Made in China*, installation, F-Space Trianon, Paris (2006) / *Le temps des appareils*, exhibition of the researcher group of the CERAP at Faux Mouvement, Centre d'art contemporain, Metz, France (2006) / *Le temps des appareils*, exhibition of the researcher group of the CERAP at the CUBE, Issy-les-Moulineaux, France (2006).

The Fleetgroup

Η ομάδα THE FLEETGROUP είναι μια καλλιτεχνική πρωτοβουλία, που δημιουργήθηκε την άνοιξη του 2011 από τους καλλιτέχνες Vassil Macharadze, Koka Vashakidze και Bessa Kartlelishvili με έδρα την Τιφλίδα της Γεωργίας. Ο συνδυασμός της εκφραστικής έρευνας με το αιχμηρό χιούμορ στη διερεύνηση του κοινωνικού και πολιτικού μυστικισμού της προσωπικής ζωής του ατόμου συνιστά τον ακρογωνιαίο λίθο του οράματος και της δράσης της ομάδας: «ανεξάρτητα από τα μέσα που χρησιμοποιούμε, κύριος στόχος μας είναι να δημιουργούμε μια κατά το δυνατόν οπτική τέχνη. Είμαστε ο στόλος που ταξιδεύει ανάμεσα στις ακτές του ορθολογισμού στον ωκεανό του παραλόγου». Έχουν συμμετάσχει σε εκθέσεις, projects και residencies όπως: *Artisterium*, 4th Tbilisi International Contemporary Art Exhibition and Art Events, Τιφλίδα, Γεωργία (2011) / *Mindware*, the residences program/project: A Talking City, Λούμπλιν, Πολωνία (2011-2012) / *Soviet Structures & Society Reconnection Lab*, the international project Transkaukazja 2011 για την τέχνη σε συγκεκριμένο τόπο, Τιφλίδα, Γεωργία (2011) / *Exhibition*, Georgian-Swiss art project, Contemporary Art Space-Center Shindisi, Τιφλίδα, Γεωργία (2011).

THE FLEETGROUP is an artistic initiative running since the spring of 2011 by Tbilisi based artists, Vassil Macharadze, Koka Vashakidze and Bessa Kartlelishvili. Expressive research with a sharp humor for exploring the social and political mysticism in personal life of an individual is the cornerstone of THE FLEETGROUP's vision and action: "regardless of the media we use, it is basic for us to create the art as visual as possible. We are the fleet, floating between the shores of rationality, in the ocean of irrationality." They have participated in exhibitions, projects and residencies such as: *Artisterium*, 4th Tbilisi International Contemporary Art Exhibition and Art Events, Tbilisi, Georgia (2011) / *Mindware*, the residences program/project: A Talking City, Lublin, Poland (2011-2012) / *Soviet Structures & Society Reconnection Lab*, grant program of the international project Transkaukazja 2011 for site-specific art, Tbilisi, Georgia (2011) / *Exhibition*, Georgian-Swiss art project, Contemporary Art Space-Center Shindisi, Tbilisi, Georgia (2011).

André Gonçalves

Ο André Gonçalves γεννήθηκε στην Πορτογαλία το 1979. Ζει και εργάζεται στη Λισαβόνα. Ασχολείται με τις εικαστικές τέχνες, τη μουσική, το βίντεο, τις εγκαταστάσεις και την περφόρμανς. Έχει πραγματοποιήσει τις εξής ατομικές εκθέσεις: *The Bird Watcher*, Colônia Micro Gallery, Πόρτο (2011) / *Keeping Up With The Speed Of Light*, Bon Accueil Gallery, Ρεν, Γαλλία (2009) / *Trigger Happy*, Miguel Nabinho Gallery, Λισαβόνα (2009) / *Amo-te as escondidas, como quem rouba rebucados*, Espaco Fabulas, Λισαβόνα (2009) / *Untitled #06'*, Fabrica Features, Λισαβόνα (2007). Έχει συμμετάσχει σε ομαδικές εκθέσεις, residencies και projects: Nam June Paik Art Center, Σεούλ (2008) / Ura! Gallery, Κωνσταντινούπολη (2008) / Fundacao Calouste Gulbenkian, CCB, Galeria Lisboa 20, Festival Temps D'Images, Luzboa, EME, Λισαβόνα (2008) / Arnolfini, Offload Festival, Μπρίστολ (2007) / FILE, Σάο Παόλο (2006) / *Pushing the Medium*, Nodar (2006) / *Untitled Artspace*, Οκλαχόμα (2006) / Experimental Intermedia Foundation, Diapason, Νέα Υόρκη (2005) / IFI, Pontevedra (2004). Οι μουσικές συνθέσεις του έχουν συμπεριληφθεί, είτε ατομικά είτε σε συμμετοχές, σε παραπάνω από δεκαπέντε άλμπουμ πολλών δισκογραφικών εταιρειών. Αυτή τη στιγμή δουλεύει πάνω στο ατομικό project *Feltro* και συμμετέχει στα ομαδικά project *Safe and Sound* και *Gigantiq*.

André Gonçalves was born in 1979 in Portugal. He lives and works in Lisbon. He works across the fields of visual arts, music, video, installation and performance. He has presented his work in the following solo shows: *The Bird Watcher*, Colônia Micro Gallery, Porto (2011) / *Keeping Up With The Speed Of Light*, Bon Accueil Gallery, Rennes, France (2009) / *Trigger Happy*, Miguel Nabinho Gallery, Lisbon (2009) / *Amo-te as escondidas, como quem rouba rebucados*, Espaco Fabulas, Lisbon (2009) / *Untitled #06'*, Fabrica Features, Lisbon (2007). He has also participated in group exhibitions, residencies and projects: Nam June Paik Art Center, Seoul (2008) / Ura! Gallery, Istanbul (2008) / Fundacao Calouste Gulbenkian, CCB, Galeria Lisboa 20, Festival Temps D'Images, Luzboa, EME, Lisbon (2008) / Arnolfini, Offload Festival, Bristol (2007) / FILE, Sao Paolo (2006) / *Pushing the Medium*, Nodar (2006) / *Untitled Artspace*, Oklahoma (2006) / Experimental Intermedia Foundation, Diapason, New York (2005) / IFI, Pontevedra (2004). His music work, solo or in collective projects, includes more than fifteen albums in several recording labels. Recently he has been working on his solo project *Feltro* and in the collectives *Safe and Sound*, and *Gigantiq*.

Nader Sadek

Ο Nader Sadek γεννήθηκε στο Κάιρο το 1980. Ζει και εργάζεται στη Νέα Υόρκη. Σπούδασε γραφιστική στο Minneapolis College of Art and Design. Έχει πραγματοποιήσει τις ατομικές εκθέσεις *Paradox Complex*, Townhouse Gallery, Κάιρο (2005) και *Celestial Victor*, Townhouse Gallery, Κάιρο (2003), καθώς και την περφόρμανς *B'doun O'mr*, Santos Sessions, Νέα Υόρκη (2009) και *Sculpture Center*, Νέα Υόρκη (2009). Συμμετείχε σε ομαδικές εκθέσεις όπως: *Exhume-Consume*, New Art Center, Μασαχουσέτη (2011) / *Exhume-Consume*, Hosfelt Gallery, Νέα Υόρκη (2010) / *Rapture*, La Générale, Παρίσι (2010) / *Worry in the House of thieves*, Espace Karim Francis, Κάιρο (2007) / *The Faceless*, Michael Steinberg Fine Art, Νέα Υόρκη (2007) / *Worry in the House of thieves*, Scope Hamptons (2007) / *Convergence*, Townhouse Gallery, Κάιρο (2007). Το γενικό ζήτημα που διέπει το έργο του είναι η εμμονή του ανθρώπου με την εξουσία. Χρησιμοποιεί συχνά τη δυαδικότητα μιας κατάστασης για να εκφράσει τις ιδέες του. Η πεποίθησή του είναι πως η τέχνη λειτουργεί όπως το χιούμορ: ένας αντικατοπτρισμός της πραγματικότητας με μια δόση παράλογης υπερβολής που αποκαλύπτει την αλήθεια.

Nader Sadek was born in 1980 in Cairo, Egypt. He lives and works in New York. He studied graphic design at the Minneapolis College of Art and Design. He has presented the solo shows *Paradox Complex*, Townhouse Gallery, Cairo (2005) and *Celestial Victor*, Townhouse Gallery, Cairo (2003), and also the performance *B'doun O'mr*, Santos Sessions, New York (2009) and *Sculpture Center*, New York (2009). He has participated in group exhibitions such as: *Exhume-Consume*, New Art Center, Massachusetts (2011) / *Exhume-Consume*, Hosfelt Gallery, New York (2010) / *Rapture*, La Générale, Paris (2010) / *Worry in the House of thieves*, Espace Karim Francis, Cairo (2007) / *The Faceless*, Michael Steinberg Fine Art, New York (2007) / *Worry in the House of thieves*, Scope Hamptons (2007) / *Convergence*, Townhouse Gallery, Cairo (2007). The general theme that occupies his work is man's obsession with power. He often uses a duality of a certain situation to express his ideas. It is his belief that (his) art functions in a similar way to humor: a reflection of reality with an absurd exaggeration that exposes (a) truth.

- Corporatism= κοινωνικόοικονομικό σύστημα τα κύρια γνωρίσματα του οποίου είναι « η μεταβίβαση του δημόσιου πλούτου σε ιδιωτικά χέρια (που συχνά συνοδεύεται από την εκτόξευση του δημόσιου χρεούς), το διαρκώς διευρυνόμενο χάσμα ανάμεσα σε πολύ πλούσιους και στους αναλώσιμα φτωχούς και ένας επιθετικός εθνικισμός που δικαιολογεί απεριόριστες δαπάνες για την ασφάλεια»[Naomi Klein, *Το Δόγμα του Σοκ*, (μτφ. Άγγελος Φιλιππάτος), εκδ. Λιβάνη, Αθήνα, 2010, σ.32]
- Στους δρόμους του Σιάτλ και της Ουάσιγκτον, αναδύθηκε ένα μοντέλο ακτιβισμού που αντικατοπτρίζει τα οργανικά, αποκεντρωμένα και αλληλοσυνδεόμενα μονοπάτια του Διαδικτύου- που αποκτάει ζωή [...] Παρόλο που η διαδικτυακού τύπου δομή του κινήματος αντικατοπτρίζει εν μέρει ένα βασισμένο στο Διαδίκτυο τρόπο οργάνωσης, είναι επίσης και μια απάντηση στην πολιτική πραγματικότητα που πυροδότησε τις εκδηλώσεις διαμαρτυρίας: την πλήρη αποτυχία των παραδοσιακών πολιτικών κομμάτων.(Naomi Klein, *Φράκτες και Παράθυρα* (μτφ. Άγγελος Φιλιππάτος), εκδ. Λιβάνη, 2011, Αθήνα, σ.56, 60)
- [...]οι διαρθρωτικές πολιτικές του ΔΝΤ, απαιτούν απροκάλυπτα από τις κυβερνήσεις να περικόπτουν τις κοινωνικές δαπάνες και να ιδιωτικοποιούν πόρους με αντάλλαγμα τη χορήγηση δανείων. (Naomi Klein, *Φράκτες και Παράθυρα* (μτφ. Άγγελος Φιλιππάτος), εκδ. Λιβάνη, 2011, Αθήνα, σ.61)
- Ο Slavoj Žizek αναγνωρίζει τους τέσσερις ιππότες της ερχόμενης «Αποκάλυψης» : την παγκόσμια οικολογική κρίση, τις ανισορροπίες μέσα στο οικονομικό σύστημα, τη βιογενετική επανάσταση και τους εκρηκτικούς κοινωνικούς διαχωρισμούς και τις ρήξεις. Ο Žizek υποστηρίζει ότι οι συλλογικές απαντήσεις στον οικονομικό Αρμαγεδώνα ανταποκρίνονται στα στάδια της θλίψης: ιδεολογική άρνηση, εκρήξεις θυμού και προσπάθειες διαπραγματεύσης, ακολουθούμενες από κατάθλιψη και υπαναχώρηση. (Slavoj Žizek, *Living in the end times*, Verso, 2011).

- Corporatism = a socioeconomic system, the main characteristics of which are “huge transfers of public wealth to private hands, often accompanied by exploding debt, an ever-widening chasm between the dazzling rich and the disposable poor and an aggressive nationalism that justifies bottomless spending on security” (Naomi Klein, *The Shock Doctrine*, Picador, 2008).
- “What emerged on the streets of Seattle and Washington was an activist model that mirrors the organic, decentralized, interlinked pathways of the internet –the internet comes to life [...] In part, this web-like structure is the result of internet-based organizing. But it is also a response to the very political realities that sparked the protests in the first place: the utter failure of traditional party politics” (Naomi Klein, *Fences and Windows*, Picador, 2002).
- [...] “the IMF’s structural adjustment policies are overt in their demands for governments to cut social spending and privatize resources in exchange for loans (Naomi Klein, *Fences and Windows*, Picador, 2002).
- Slavoj Zizek identifies the four horsemen of the looming “Apocalypse”: the global environmental crisis, the imbalances of the economic system, the revolution in biogenetics and the explosive social segregations and conflicts. Zizek suggests that our collective responses to the economic Armageddon correspond to the five successive stages of grief: ideological denial, outbursts of anger and bargaining attempts, followed by depression and acceptance (Slavoj Zizek, *Living in the end times*, Verso, 2011).

Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Μακεδονίας - Θράκης 2007-2013
Μπιενάλε Σύγχρονης Τέχνης Θεσσαλονίκης

Ευρωπαϊκή Ένωση
Ευρωπαϊκό Ταμείο
Περιφερειακής Ανάπτυξης

ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑ ΚΕΝΤΡΙΚΗΣ ΜΑΚΕΔΟΝΙΑΣ
Ενδιάμεση
Διαχειριστική
Αρχή

Με τη συγχρηματοδότηση της Ελλάδας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης

Operational Programme Macedonia - Thrace 2007-2013
Thessaloniki Biennale of Contemporary Art

European Union
European Regional
Development Fund

REGION OF CENTRAL MACEDONIA
Intermediary
Managing
Authority

The project is co-financed by Greece and the European Union

biennále: 3

ΜΠΙΕΝΑΛΕ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΤΕΧΝΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
THESSALONIKI BIENNALE OF CONTEMPORARY ART

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού

ΥΠΟΥΡΓΕΙΟ ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥΡΙΣΜΟΥ
ΚΡΑΤΙΚΟ ΜΟΥΣΕΙΟ ΣΥΓΧΡΟΝΗΣ ΤΕΧΝΗΣ
HELLENIC MINISTRY OF CULTURE AND TOURISM
STATE MUSEUM OF CONTEMPORARY ART

Κίνηση 5 Μουσείων
Θεσσαλονίκης

Θεσσαλονίκη 2011 ΜΕΣΗ ΑΝΑΤΟΛΗ

Στο πλαίσιο του προγράμματος:
In the framework of the programme:

ΜΕ ΤΗΝ ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗ / WITH THE COLLABORATION

Με την οικονομική ενίσχυση:
With the financial support:

μία εταιρία
μία ιδέα
καλό για όλους

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ
Υπουργείο Πολιτισμού και Τουρισμού | 5η Εφορεία
Βυζαντινών Αρχαιοτήτων

Institut
Français
de
Thessalonique
www.ift.gr

ΧΟΡΗΓΟΙ ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑΣ / MEDIAS PONSORS

ISBN 978-960-9409-13-1

www.thesalonikibiennale.gr